

ØKOMUSEUM GRENSELAND • EKOMUSEUM GRÅNSLAND

Besøksmål

Økomuseum - grenseland

ØKOMUSEUM
GRENSELAND

EKOMUSEUM
GRÅNSLAND

www.okomuseum-grenseland.org
www.ekomuseum-gransland.org

Besøksmål

<i>BAKKE GÅRD</i>	4
<i>BERBY</i>	6
Krigsåret 1808.....	9
<i>BLOMSHOLM</i>	11
<i>DYNEKILEN</i>	13
<i>Dårskilds högar</i>	15
<i>ELGÅFOSSEN</i>	17
<i>ENDE SKANSE</i>	19
<i>FAGERHOLT</i>	21
<i>GALÄRVÄGEN</i>	23
<i>GLENNE BRU</i>	25
<i>HJELMKOLLEN</i>	27
<i>HOGDAL</i>	30
<i>HOLKEKÄRRSNÄS SKANS</i>	32
<i>KIRKEBØEN</i>	33
<i>SPONVIKEN SKANSE – KJEØA</i>	36
<i>KROKSTRAND</i>	39
<i>LOMMELANDA KULLE</i>	41
<i>PARSETJÄRNS SKANS</i>	43
<i>PRESTEBAKKE</i>	45
<i>RÄVLYCKAN</i>	48
<i>SKOJAREBERGET</i>	50

<i>SNARSMON</i>	52
<i>SPONVIKEN</i>	55
<i>STRÖMSTADS STADSMUR</i>	58
<i>SUNDSBORG SKANSAR</i>	60
<i>SVINESUND</i>	63
<i>TISTEDALEN</i>	67
<i>VASSBOTTEN-HOLTET</i>	69
<i>VEDEN SKOG</i>	71
<i>VILHELMS STUGA</i>	75
Historier fra Grenselandet	77
BATTERIET PÅ ESKEVIKENLANDET	78
BROBERG KASTAL	81
DYNGE HUS	83
FISMEDAL* SKANSE	86
HORNBORG SLOTT	90
KARLSBORG SLOTT	96
DEN UKJENTE SOLDATS GRAV	101
NORDBAKKE SKANSE	103
Siljeklev skanse	106
Redutten på Skriverøa	109
SVEND ASMUNDSSEN SPIELGAARDSVIGEN	112
SVENSKEGRAVENE ved GJEDDELUND i ENNINGDALEN	114
Veden skanse	117
Brekke og Ganerød skanser	122

Bakke.Stenh.-og-kilegutter-(2).jpg

BAKKE GÅRD et BESØKSMÅL i ØKOMUSEUM GRENSELAND

Bakke ligger vakkert til ved Iddefjorden med Sverige rett over fjorden. Her finner du rester etter stenindustrien... fra sin storhetstid fram til første verdenskrig. Oppe i fjella kan du gå i de gamle stenbruddene eller følge den gamle veien over til Holtgrenda.

Middelaldergården

Bakke gård er første gang nevnt i 1344, og da eide kronen (Kongen) en andel i gården. I 1397 hadde Berg kirke et halvt øresbol jord i Bakke. I 1519 eide Knut Knutsen Baat en andel på 3 pund smør og 1 pund salt, mens Vincens Lunge hadde ervervet en tønne korn i gården i 1525. Bakke ser senere ut til å ha vært bondegods. I 1593 var gården udelt.

Berby-godset

På 1600-tallet kom deler av gården under det mektige Berby-godset med eiere som Anders Blomme på Blomsholm i nåværende Bohuslän, og lensherre Gerlof Nettelhorst på Berby slo under seg store deler av gårdene i Idd og Enningdalen. Bakke nedre hørte tidvis sammen med Bakke øvre.

Selveiere

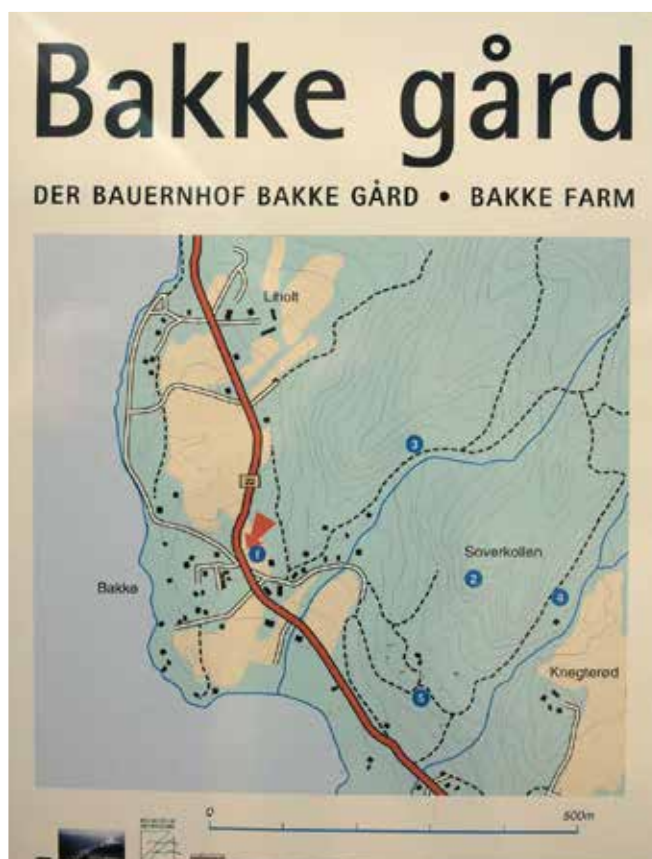
Omkring 1700 var Bakke nedre i Ole Svendsen Bakkes eie - den berømte klokkeren på Idd som ble viden kjent under kampene i 1716. Ole Svendsen Bakke (f. ca. 1660 + 1716) opptrådte som "kunnskapsmann" (spion) under det svenske angrepet på Norge våren 1716 og han fikk et ettermæle som nasjonalhelt. Klokkeren hadde minst to døtre, Johanne og Dorthe. Så sent som i 1768 bevilget Kongen pensjon til Dorthe for farens krigsinnsats, og fram til sin død i 1782 fikk hun utbetalt 20 riksdaler årlig.

Stenindustrien

Stenindustrien tok til i 1872 på Bakke da Haldens Stenhuggeri ble etablert. I 1899 ble begge brukene på Bakke kjøpt opp av stenrederiet "De Forenede Stenhuggerier" som i 1904 ble kjøpt opp av "The British Norway Granite Co. Bakke har en vakker og ren granitt som ble lansert på det engelske markedet under navnet "Standard Grey".

Krokstrand

Rett på andre sida av Iddefjorden - på svensk side - ligger Iddefjordens største stenhogger-samfunn. Krokstrand vokste fram som følge av ekspansjonen i stenindustrien fra 1870-tallet. Det var i lang tid de norske stenredere (firmaene) som var de dominerende på Krokstrand, som ellers i hele det nordre Bohuslän.

1_Bakke_Kart-over-Bakke-gård-som-ble-kjøpt-opp-av-stenbolaget_jordveien-ble-leid-ut_Stenbolaget-bygde-boliger-til-stenhoggerne_DSC_2973.jpg

I dag

Den nordlige delen av kaiområdet er i dag utskipningshavn for sten og pukk som tas ut på Brekkes grunn oppe i Brekke klevene. Den gamle kaia og hoggeplassene ligger i dag øde – vi ser bar snekkeriet og spiselokalet, kompressorhuset og ei kran igjen etter virksomheten. En del boliger og ei stenhoggerbrakke er fortsatt bevart

Litteratur

Harald Bakke (1915): «Id Herred».

Rolf Danielsson og Svein Norheim (2003): «Granit. Stenhoggernes historie i grenselandet».

Svein Norheim (2012): «En kulturminneseilas på Ringdalsfjorden og Iddefjorden»: Økomuseum Grenseland.

3_Berby_Skolebygningen-på-Berby-og-som-huset-husmorskolen,en-periode-Smålenenes-Amts-praktiske-Jenteskole-Statens-Hagebrugsskole-for-Kvinner-og-Berby-Hagebruksskole-for-Kvinner.jpg

ekspansive eierne i Halden sitt sete.

BERBY HERREGÅRDEN HELT PÅ GRENSA. Et BESØKSMÅL i ØKOMUSEUM GRENSELAND.

Dette gamle storgodset som før 1658 eide like mye land i Bohuslän som i Østfold. Men storpolitikken satte sine grenser, og godset ble delt. Her hadde noen av de meste

MELLOM FJORD OG FJELL

Berby ligger ved Enningdalselva som er et ca. 6 km langt vassdrag mellom Bullaren og Iddefjorden. Den siste strekningen kalles Berbyelva. Dette er et trangt elvelandskap med bratte fjellkoller. Berbys rikdommer må fra gammelt av ha vært basert på skogbruk, jakt, fangst og fiske.

FRA JAKT OG FANGST TIL FØRINDUSTRIELL VIRKSOMHET

De eldste skriftlige kilder er fra 1344, da under navnet Bærbear. Antagelig er gården ryddet i vikingtid. I gårdens omgivelser er det steinalderboplasser, bronsealderroyser, jernaldergraver og bygdeborg – så bosetningen går langt tilbake. Gamle ferdselsveier går gjennom området og Olavskleva er den mest navngjetne.

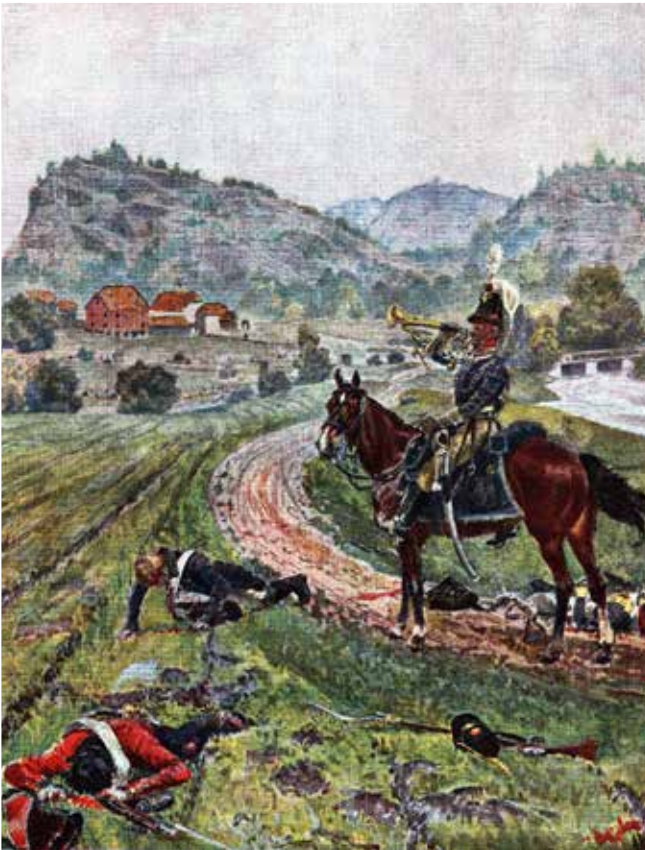
I middelalderen var Berby delt i to bruk. Biskopen i Oslo eide halvparten av de to brukene, mens resten var bondeie. Etter reformasjonen i 1537 overtok kronen kirkens del. Laksefisket ble beskrevet som en stor "herlighet". Danske, hollandske og engelske handelsmenn kom til Berby på 14-1500-tallet og handlet eik- og furutømmer. Fløting av tømmer foregikk når det ikke var fiske etter laks og ål. Berby ble en viktig handelsplass. Det indre av Iddefjorden er svært grunn, og med alt avfallet fra sagene som lagret seg opp i elva og bukta, ble det til slutt umulig å gå inn med for lasting av tømmer og plank.

HERREGÅRDENS MAKT

Adelsmannen Anders Blomme til Blomsholm i Skee i Bohuslän ble eier tidlig på 1600-tallet etter et makeskifte med kongen. I 1634 blir Berby solgt til lensherre Gerlof Nettelhorst. Han hadde betydelig skog- og jordeiendommer og drev utstrakt handelsvirksomhet. Nettelhorst slo under seg et stort antall gårder, og drev bl.a. seks sager i Enningdalselva. I 1639 gjør Nettelhorst Berby til en adelig setegård – den siste som får slike privilegier i Norge.

FRA GODS TIL GÅRDSBRUK

Berby skiftet eiere de neste hundre år. I 1780 ble Berby kjøpt av den rike drammenseren Truls Wiel som bygde opp igjen Berby-godset. Han drev utstrakt nærings- og handelsvirksomhet i Halden. Wiel fikk monopol på all salthandel rundt Halden, drev med tobakkspinnerier, reperbane og trelast. Han eide

7_Berby_Fra kampene på Berby-12-september-1808_I-bakgrunnen-bygningene-på-Berby-gård_III-Andreas-Bloch.jpg

skip og kjøpte opp gårder som Herrebø og andre gårder i Idd og Grimsrød i Berg foruten store skogeiendommer i Rømskog, Setskog og Høland knyttet til Haldenvassdraget. I 1845 ble Berby solgt ut av Wiel-familien, og i 1891 kjøpte Jens M. Golden gården på auksjon. Han drev både mølle- og sagbruk, trelasthandel og stenindustri ved siden av gårdsbruket.

OG SÅ KOM KULTUREN ...

I Truls Wiels tid ble det opprettet en bruksskole, og i 1792 opprettet Wiel et legat for skolevesenet på Berby. I 1899 ble Smålenenes amts praktiske jenteskole opprettet. 1901 –1908 drev Statens havebruksskole for kvinner på Berby. I åra 1915 – 1938 hadde Jenny Golden en Hagebrugsskole for kvinner, og Alette Golden drev en privat husmorskole fra 1940 til 1952.

KRIGENS HERJINGER

Under angrepene i 1658-1660 hadde svenske

tropper hovedkvarter på Berby. I 1661 ble den nåværende riksgrensa trukket opp. I 1788 var Berby ett av oppmarsjområdene for de norske styrkenes invasjon i Bohuslän. I 1808 var det harde kamper da svenske styrker på 1500 mann angrep. En bauta er reist ved riksveien til minne om slaget. Og i 1814 rykket Karl Johans soldater inn over grensa og Wiel sverget troskapseden til den svenske kronprinsen.

BYGNINGENE VITNER OM EN STORSLAGEN TID

Det store fire etasjers høye stabburet er fra 1792. Under skolebygningen ligger den prektige 1600-talls kjeller – kanskje fra Nettelhorsts tid. Nåværende låvebygning har samme dimensjoner som låven fra 1808 som brant i 1976. I alt var det 21

husmannsplasser på Berby.

PÅ TUR

Det er praktfullt å vandre langs Berbyelva. Her er det rikt fugleliv og dyreliv, edelløvskog og planter. Bever og oter kan man se hvis man er heldig og laks og ål i elva. Husk at gårdstunet og nærmeste omgivelser er privat område. God tur!

Les mer om Berby og kampene i 1808 på: <http://ostfold1814.no/t.../kampene-pa-berby-12-september-1808/>

Litteratur

Harald Bakke (1915): «Id Herred».

Erling Børke (1981): «Minnesmerker i Halden og på Fredriksten».

Sven G. Eliassen (1997): «Herregårder i Østfold».

«... en förbannad historia. Kampene på Berby og krigen 1808». (2008).

Svein Norheim (2012): «En kulturminneseilas på Ringdalsfjorden og Iddefjorden». Økomuseum Grenseland.

Anbefalt lesing:

Svein Norheim: «Kampene på Berby 12. september 1808»: <http://ostfold1814.no/temaer/kampene-pa-berby-12-september-1808/>

Svein Norheim: «Andreas Samuel Krebs (1766-1818)»: <http://ostfold1814.no/temaer/andreas-samuel-krebs-1766-1818/>

Svein Norheim: «Bautaen på Berby»: <http://ostfold1814.no/temaer/gjenstander/bautaen-pa-berby/>

Grenader og skiløperpatrolje 18098_Scan10082 - Kopi.jpg

Krigsåret 1808

Napoleonskrigene herjer i Europa. England er stormakt til sjøs og den eneste reelle motstanderen til Napoleon. Frankrike innfører handelsblokade av England. Frankrike presser på for at nøytrale makter som Danmark-Norge og Sverige, skal lukke havnene for britiske skip.

Danmark-Norge har en betydelig krigsflåte. England tilbyr allianse mot at flåten

blir utlevert til England. Danmark avslår og i 1807 angriper England – Sjælland besettes, København bombarderes. Krigsflåten på 37 skip og en del småbåter beslaglegges og føres bort.

Danmark-Norge står uten marine. Samtidig truer store franske og spanske tropper på 32 000 mann under ledelse av marskalk Bernadotte (seinere unionskongen Karl XIV Johan) med invasjon av Jylland. Danmark-Norge går i forbund med Frankrike og Russland. England og Sverige er i allianse.

Sverige angripes nå fra tre kanter. 24 000 russiske soldater rykker i februar 1808 inn i Finland, som i århundrer har vært en del av Sverige. Danmark erklærer Sverige krig 14. mars. Norske styrker angriper i grenseområdet for å avlede en planlagt invasjon i Skåne av danske og franske tropper. Angrepet på Skåne forhindres av at isen går i Øresund og som patruljeres av engelske krigsskip. Hoveddelen av den svenske hæren konsentreres nå mot grensen til Norge.

Oppmarsj mot grensa

Grensa mot Sverige bevoktes av signalposter og vaktavdelinger på blant annet Prestebakke og Svinesund. Spioner finnes langs grensa på begge sider, og som et effektivt nettverk med kontakter i Göteborg og Strömstad. Kvinner leverer opplysninger da de kan lytte til samtaler mellom offiserer og soldater uten å vekke mistanke! Selv svensker bidrar og reisende spørres ut. Alminnelig kommunikasjon til Sverige sperres.

Svenske styrker under general Armfeldt har to fløyer, en mot Østfold med 5200 mann og en øst for Kongsvinger med 12 000 mann.

Norske styrker under prins Christian August har 9800 mann til feltbruk, delt i tre brigader. I Østfold ligger 3200 mann mellom Fredrikstad og Halden og 1250 mann på Fredriksten.

Frivillige grupper: Christian Augusts jegerkorps, Tistedalskompaniet bestående av sagbruksarbeidere, Borgerkorpset og hjemmeværende sjømenn i en støtteflotilje. Frivillige er også artillerister på festningen, og sjøfolk bemanner batteriet på Rødstangen i Iddefjorden.

Revolusjon i Sverige

I mars 1809 avsettes den svenske kongen i statskupp. Sverige får ny konge og forfatning. Prins Christian August velges som ny tronfølger. Mannen bak politikken er Georg Adlersparre. De to hovedmennene på hver sin side av fronten står nå på samme side!

ADLERSPARRE_Grh1712 - Kopi.tif

Vinteren 1808-09 er 9000 soldater syke, halvparten av hærstyrken. Av dem dør 1200.

Nødsår

1808-09 er nødsår i Norge. Avlingene slår feil, og kornimport er umulig på grunn av britisk blokade. Bark og mose er vanlige tilsetninger i melet. Dødeligheten øker dramatisk. Et sogn i Østfold med 93 gårder rapporterer om 100 døde på tre måneder. Idd fattigkommisjonen rapporterer at allmuen lider under krigens byrder. Allerede ved utbruddet av krigen beskriver prins Christian August manglene i de besatte områdene. Mangel på hester både til transport og gårdsarbeid og mattilgangen minsker drastisk.

Kamper i grenseområdet

Det var ulike trefninger i det søndre grenseområdet – som Gjeddellund, Gripsrød, Ende, Prestebakke og Berby. Flere steder har i ettertid fått sitt minnesmerke over hendelsene i krigen 1808.

Fred!

9. desember 1809 inngås det en fredsavtale i den svenske byen Jönköping. Og alle kan slikke sine sår før krigen bryter ut igjen i 1814, de siste kamphandlingene mellom broderfolkene Sverige og Norge.

Besøk Ende skanse som var en del av krigsspillet i krigen 1808.

Tekst: Svein Norheim

Så sent som sommeren 1809 står norske tropper i grensetraktene.

Krigens galskap

Forsyninger og utstyr til soldatene er knappe under hele krigen. Det rapporteres om nesten nakne soldater. De mangler skjorter, strømper, bukser og sko. Lær til skosåler er ikke å oppdrive. Skjøtene på uniformskjolene kappes av og lappes med. Kasserte telt blir til lakener og skjorter. Døde og savnedes utstyr fordeles blant gjenlevende.

Krigsskader etter sabelhugg og skuddskader. Sårskader ender ofte med forgiftninger og amputasjon. Flere dør av infeksjoner, sykdommer og epidemier enn av krigsskader. Sult, dårlig utstyr, påkjenninger og skader og elendig innkvartering i uthus, skur og barhytter tærer på. Slett pleie og våt sengehalm hører til dagens orden. De svenske soldatene er om mulig enda dårligere utstyrt! Etter marsj fra Berby til forlegning i Fredrikstad er soldatene aldeles utslitte, og kort etter er halvparten syke. Sommer og høst 1808 kommer de første smittsomme syk-

Blomsholm slik herregården framstår i dag. Hovedbygningen er fra 1710 og var lasarett (feltsykehus) for Karl XII:s hær i 1718. Foto-Svein Norheim_DSC_8522.JPG

skyddad farled komma norrut mot dagens Dynekilen. Landskapet har höjts 6-10 meter sedan dess. Runt den forna strandlinjen påträffas flera gravfält, bevis för bosättningar under olika tider. Blomsholm har varit boplatser under minst 2000 år, en imponerande tidsålder.

BLOMSHOLM ett besöksmål i EKOMUSEUM GRÄNSLAND

Ett av regionens mer värdefulla fornlämningsområden – av riksintresse. Under järnåldern (500-1050 e.kr.) var landskapet en del av ett kustlandskap med fjordar och vikar. Från inseglingen vid nuvarande Strömstad kunde man segla långt in i landet och via

Ett centrum under Järnåldern?

Längst i väster ligger Grönehög, Bohusläns största gravhög, tillsammans med flera mindre högar från samma tid. Vid undersökning av högen under 1920-talet hittades föremål som tyder på kvinnlig begravning. I öster syns konturerna av området mest spektakulära lämning, den 42 meter långa skeppssättningen Stenskeppet som ligger på en flack förhöjning i landskapet. 49 resta stenar, de högsta i stäv och akter (mellan tre och fyra meter höga), utgör spant och bordläggning. Det sägs att skeppssättningen också använts som gravplats åt stupade karoliner under Karl XII:s fälttåg mot Norge 1718. Omkring ligger ett antal gravhögar.

Gravfältet i nordost består av ett fyrtiotal gravar, bl.a. två storhögar på bergsryggens krön. Bautastenar, domarringar, fossila åkrar och hålvägar är andra lämningar i området. Mest uppseendeväckande är landskapets största domarring, 38 m i diameter.

Herrgården

Blomsholms säteri har anor från 1623 då gården fick namn efter den nordtyska frälsesmannen Anders Blomme/Blume, som inköpte och slog samman flera mindre gårdar i bygden. Fram till 1634 hade Blomme också Berby Herrgård på nu norsk sida. Ett säteri var en större lantegendom som ägdes och beboddes av en adelsman. Fram till 1809 var dessa skattebefriade. Nuvarande manbyggnad uppfördes omkring 1702. Gården var under Karl XII:s härtåg ett av kungens många högkvarter och inhyste bl.a. ett fältlasarett.

Under 1800-talet bodde herrgårdarnas jordbruksarbetare, statarna, i s.k. statarlängor. På Blomsholm uppfördes denna bostadslänga 1899. I fyra lägenheter om ett rum och kök levde familjerna tätt. Barnkullarna var stora och utrymmet knappt. En av lägenheterna har iordningställts till ett museum. De andra har gjorts om till utställningslokal och kafé, vilken sommartid drivs av Skee sockens Hembygdsförening.

Genom området går Galärvägen – leden för Karl XII:s berömda transport av 12 galärer (krigsskepp).

Blomsholm byr på en rik kulturopplevelse med vandring i vakkert kulturlandskap. Foto-Svein Norheim

Catharinaskogen

Catharinaskogen, den engelskinspirerade hagen med anor från 1700-talet är belägen i en bäckeravine med varmekärl träd som klibball (no: svartor), alm, ask, ek, bok och lönn. Här trivs också en mängd fågelarter som lövsångare, trädgårdssångare, mindre hackspett och svarthätta (no: munk). Skogen är uppkallad efter en av kvinnorna på Blomsholm. Utefter stigarna finns informationsskyltar. Skogen inbjuder till upptäckter, inte bara för barnen. Kaffepaus i Catharinaskogen är ett måste då vitsipporna blommar!

LITTERATUR

Gösta Framme (1986): «Vätte härad. Ur gångna tidens historia». (Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund).

Jan Ottander m fl: (1999): "Blomsholm - 2000 år av händelser".

Berit Synnøve Flo (): "Det norske Båhuslen".

2_Dynekilens_Tordenskiold i Dynekilen by Carl Neumann.jpg

hemlighet smiddes planer på att tåga rakt mot Christiania (Oslo). Ett anfall in i Norge skulle visa rikets fiender att kraften inte sinat. Vintern passade bra, då skulle svenskarna kunna göra snabba truppflyttningar över frusna vattendrag och sjöar.

DYNEKILEN **ett besöksmål i** **EKOMUSEUM GRÆNSLAND**

(Tekst Lars Erik Hammar og Svein Norheim)

När kung Karl XII återvände till Sverige på hästrygg genom Europa, hade han inte varit i fäderneslandet på femton år. Året var 1715, i december månad. Stormakten Sverige skakade sina grundvalar men kungen var inte inställd på kapitulation. I största

Karl XII:s angrep

på Norge startet 8. mars 1716 (sv: 26 februar). Svenske styrker marsjerte mot Christiania over Dalsland og Värmland. Målet var å ta Akershus festning og Christiania. Samtidig angrep svenske styrker Østfold over Enningdalen og Svinesund. Disse styrkene skulle sikre retrettveien og forsyningslinjene. I stor grad mislyktes den svenske strategien på nær sagt alle hold. Beleiringen av Akershus festning måtte oppgis. Forsøket på å gå videre vestover (for å ta Kongsberg med sølvgruvene) ble stoppet ved Gjellebekk skanse på Lier og Norderhov på Ringerike. Moss der de svenske forsyningene skulle sikres ble gjenerobret av nordmennene.

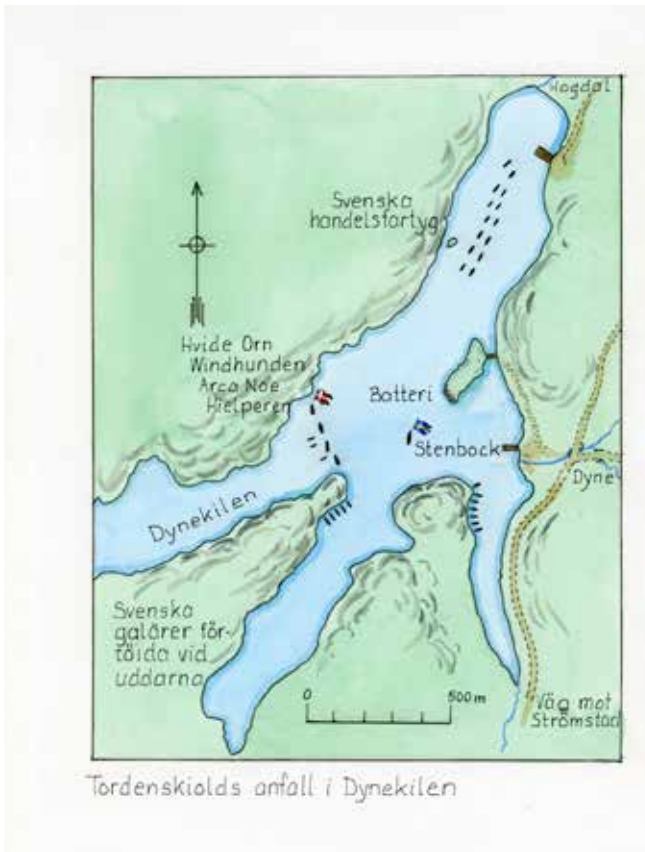
Karl XII marsjerte nå mot Fredriksten festning. Et overraskende angrep kom natt til 4. juli (sv: 23 juni) 1716. Angrepet ble så vidt avvist. Fredrikshald (Halden) brant og de svenske styrkene måtte trekke seg ut under sterk beskytning.

Fire dager etter, 8. juli (sv: 27 juni), slo Tordenskjold overraskende til mot den svenske forsyningsflåten i Dynekilen.

Dynekilens vatten färgades rött av blod

Vid halv åttatiden den 27 juni 1716, vaknade konteramiral Strömstierna med ett ryck. Kanoner mullrade. Män skrek att en dansknorsk flotta tagit sig in i Dynekilen. Officerare, lika sömndruckna som han själv, kom rusande från gården Dyne där bröllop hölls i dagarna tre. Dagen innan hade den norske sjöhjälten kommandör Peder Tordenskjold anlänt Koster, med order att vänta på vidare instruktioner. Två tillfångatagna fiskare hade viskat i hans öra var svenska flottan låg och att de svenska officerarna var på kalas. Tordenskjold beslöt att bryta ordern. Vinden blåste från rätt håll. Tidigt i gryningen lättade flottan ankar. Det svenska batteriet på Stora Krossön som skulle spärra sundet upptäckte dem och gav eld. Men med god fart lyckades han föra fartygen oskadda genom Björnsund, ända in i Dynekilen. Svenskarna togs med överraskning.

Ett väldigt tumult uppstod. Svenskarna hade svårt att rikta sin eld mot fienden eftersom deras örlogsfartyg låg fel placerade. Läget blev allt mer hopplöst. För att hindra att fartygen hamnade i fiendes händer började svenskarna sänka och bränna sina egna skepp. Då striden upphörde klockan

Tordenskjold_Dynekilen 1716_tegning Nils Modig_308 (2).tif

Les om kampene på Norderhov: <http://www.1718.no/kampen-pa-norderhov/>

Les om Anna Colbjørnsdatter: <http://www.1718.no/anna-colbjørnsdatter-pa-norderhov/>

Les om Dynekilen på www.1718.no: <http://www.1718.no/slaget-vid-dynekilen-2/>

två på eftermiddagen var så godt som hela den svenska galär- och transportflottan sänkt, bränd eller tagen. Senare samma kväll, gynnad av en östlig bris, styrde Tordenskjold ut till havs igen. Inte ett enda fartyg hade han förlorat. Däremot hade han i släptåg nio erövrade krigsfartyg och fem transportfartyg, fullastade med kanoner och ammunition.

Återtåget från Norge

Efter bataljen i Dynekilen blev den svenska armén, som några dagar tidigare drivits bort från Fredrikshald, avskuren all hjälp, både till land och till sjöss. Förnödenheter och vapen som funnits på transportfartygen fanns nu i fiendens händer. Stanna kvar i Norge kunde de inte, då allt land kring Glommen redan var skövlad. Den 28 juni (no: 9. juli) 1716 bröt armén upp och började återtåget över

Svinesund.

Les om kampene ved Gjellebekk skanse:

<http://www.1718.no/gjellebekk-skanse/>

6_Dårskilds-högar-har-mange-steinringer-av-ulik-størrelse_alle-har-reiste-stener-med-oddetall-som-fem,-syv,-ni,-elleve-osv._Foto-S-Norheim_DSC_8561.jpg

Ett par gravar har en stenkantad "processionsväg" mellan sig. I fantasin blir den fylld av folk. Vid vandringsledens början kan man även ta sig norrut, uppför Brureberget. Här ligger ett imponerande bronsåldersröse och här lever ännu en sägen, om bruden...(!)

Dårskilds högar **ett besöksmål i** **EKOMUSEUM GRÄNSLAND**

Ett Gravfält med långa och spännande sägner. Och ett av dom vakraste fornminnesområden i gråanstrakterna beliggande naturskönt i högrest tallskog. En vandringsled slingrar sig fram och tar besökaren runt till gravminnerna. Skogsvägen är säkert urgammal och utgjorde en

RESLIG TALLSKOG GÖMMER SÄGNER

En sägen berättar om en kung Dårskild som sägs ha härskat i trakten långt, långt tillbaks i tiden. Det var bakom åsen som kungen förskansade sig under en blodig drabbning, långt tillbaks i vår forntid. Dårskilds namn och historia är annars okänd för forskningen. Kung Dårskild och hans män led nederlag, de förlorade striden och samtliga dog. De sägs ha blivit begravda i högarna närmast parkeringen.

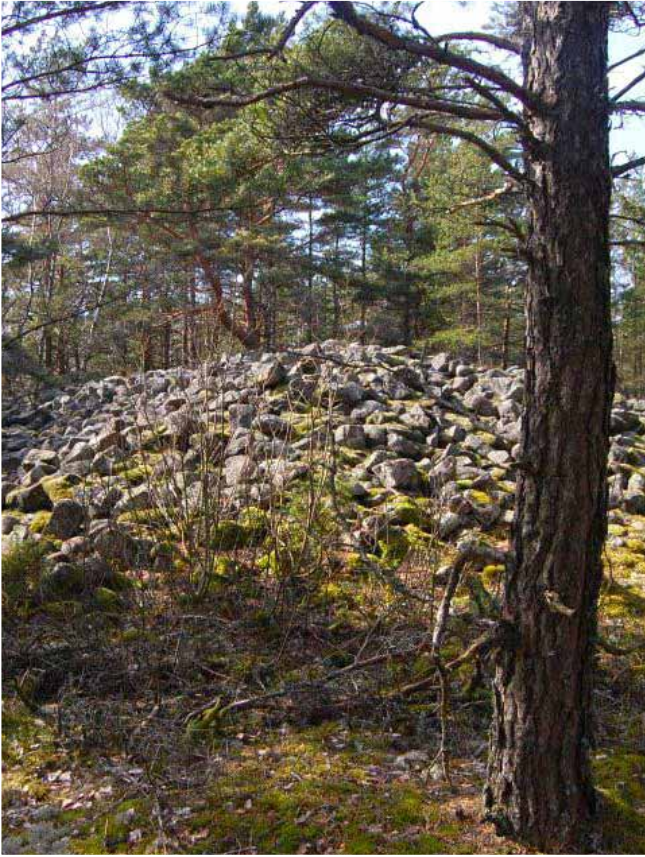
DOMARRINGER och GRAVHÖGER

Det speciella med området är alla domarringar, några dessutom ovanligt stora. Söder ligger en imponerande domarring, hela 18 meter i diameter och med 19 klumpstenar i ringen. I Sverige finns domarringar koncentrerade till landets södra och västra delar. Norra Bohuslän har ovanligt många domarringar som här vid Dårskilds högar. Det udda antalet stenar i gravcirkelarna har länge uppmärksammat. För det mesta innehåller de sju stenar, men i Bohuslän finns ringar med nio stenar eller fler. Det udda antalet har förbryllat forskningen, känt är dock att det i folktron finns många exempel på det udda talets mystik. Från utgrävningar på annat håll vet vi att dessa domarringar är gravar. Ofta finner man rösen och stensättningar från bronsåldern tillsammans med domarringar från bronsålder och äldre järnålder. Sammanlagt finns det över 35 synliga gravar här på moränåsen.

Gravfältet ligger mycket typiskt i landskapet. I närheten av den dåtida bebyggelsen, på upphöjd moränmark och med åkermark runt omkring. Det är vanligt att högarna ligger så att de syns på långt håll och har en vid utsikt över omgivningen. Ofta gick en färdväg genom gravfälten, precis som här.

GRÄNSMARKERING eller OFFERPLATS?

Tallriksstenen är namnet på en uppseendeväckande ensamliggande sten som enligt den lokala traditionen haft betydelse sedan lång tid tillbaka. Här sammanstrålade – och gör så än idag - flera fastighetsgränser. Kanske var stenen känd som viktig gränsmarkering redan då järnålderns människor levde sina liv nedanför åsen? På tallriksstenen finns ristningar i form av skålgropar och rännor. Här har man kanske offrat och låtit blodet rinna utefter stenen?

14_Dårskilds-högar,-på-fjellet-nord-for-gravfeltet-ligger-en-imponerende-stor-røys-som-antas-å-være-fra-bronsealderen-(1500-500-før-vår-tidsalder)_Foto-S-Norheim_DSC_8589.jpg

som "Östra Skee kyrkväg" följer samtidigt som raet var en barriär mot västerhavet. Kyrkvägen går genom dette stor gravfältet Dårskilds högar.

VÄGEN DIT – LANDSKAPET

Från Skee samhälle kör man ca 5 km österut förbi den vackra kyrkan på väg 985 och 988 mot Krokstrand. Skyltar visar in på mindre grusvägar. I detta uppseendeväckande fornlämningsområde finns parkeringsplats, torrtoa och vandringsled med informationsskyltar.

LITTERATUR

"Kulturens vägar. Östra Skee kyrkväg" (2010). Skee hembygdsförening.

BRURERÖSET och BRUDESTENEN

Oppe på Brureberget norr för Dårskild högar ligger Brureröset som är ett av Bohusläns största gravrösen. Höjden är anslagsvis fyra meter och när 15 meter i diameter. Röset består av runda stenar, rullstenar, av ett mannlöfts tyngde.

Sägnet berättar att en ung kvinna fallit utför fjället och fant sin död där (Brurestenen). Hon blev begravd i röset uppe på det som blev hetande Brurefjället etter den tragiska händelsen.

KYRKVÄGEN

En tidlös berättelse om en mångtusenårig väg över mo och myr, berg och dal från Rämne till kke kyrka. Denna sträcka av 1,5 mil har många avtryck av menneskelig verksamhet i ulike tidsaldrar – stenålder, bronsålder, järnålder, medeltid fram till våra dager. Israndsbildningar,

mötet mellan hav og den stora isbreen over Skandinavia for 12 000 år sedan, dannet raet

1_Elgfossen brisiker seg_Med full vannføring er fossen et praktfullt skue_Foto-S Norheim_DSC_8924.JPG

ELGÅFOSSEN **ett besøksmål i** **EKOMUSEUM** **GRÄNSLAND**

ELGÅFOSSEN – en kultur- og naturopplevelse bokstavelig talt på grensen!

Besøksmål Elgåfossen ble åpnet i 1996 i et tett samarbeid med grunneierne på norsk og svensk side. Prosjektet Blå-grønne veien var den samlende kraften bak etableringen.

Vegvesenet sto for opparbeidelsen av rasteplassen og har fortsatt ansvar for driften. Det er bygd broer over både Enningdalselva og elva Elja slik at vi her kan krysse fra det ene landet til det andre – i full fordragelighet. «Riksgränsen följer bäcken / Riksgränsen følger bekken».

Elgåfossen er Bohusläns og Østfolds høyeste uregulerte fossefall på totalt 46 meter. Ved foten av Elgåfossen ser vi i dag rester etter den eldre husmannsplassen Saga eller Dahlsaga. Stuebygningen ble oppført i 1859, og nå er det bare grunnmurene igjen. Det tømrede fjøset står fortsatt, mens vi bare ser fundamentene etter låven og de andre uthusbygningene. Plassen var bebodd helt fram til 1960-tallet.

Lokalt kalles den nedre del av Elja - fra fossen og ut - for Lilleelva. Tidligere var det tradisjon at bygde-folket samlet seg på Saga i april måned når "oreløvet spratt", for å se på morte-leken. Morte er en fisk som stimet sammen i bunnen av fossen, og hele vannet sydet av fisk. "Da var det fest på Saga" fortalte eldre folk.

Under fossen ser vi grunnmuren etter mølla, men når den ble bygd er usikkert. Siste gang den var i bruk skal ha vært omkring 1900, men bygningen har stått til 1920-åra. Ved grunnmuren ligger flere gamle møllestener. I skråningen opp fra husmannsplassen kan man følge en rad med stenpilarer. Dette er rester etter en tømmerrenne av jern som gikk fra det øvre fossefallet og endte opp nede ved Saga. Bygdas eldste fortalte at de akte nedover i tømmerrenna. Til venstre for stenpilarene kan ses en dyp forsenkning i terrenget. Dette er sporene etter et enda eldre vannrennesystem. Oppe på brinken kan vi følge renna videre til det øvre fossefallet. Vi vet ikke når dette anlegget ble bygget.

Ved den øvre fossen finner vi også rester etter de gamle kvernene som har ligget her fra 14-1500-tallet. Disse ble seinere erstattet av en felles og større mølle nede ved Saga. Inntil for noen år siden kunne vi se en fangstinnretning for ål - en konstruksjon bygd opp av tynne granstokker. Dette er et ålesla der man fanget ål på sin vandring ut mot storhavet. Dette var et gammelt og tradisjonelt viktig fiske og hadde stor økonomisk verdi. Lignende innretninger, men i mye mindre målestokk, finner vi også andre steder langs hele Elja-vassdraget.

Du finner også mer interessant historie knyttet til området - dette kan du lese om på informasjonstavlen eller i guidboken. På svensk side kan du også følge en natursti langs Enningdalselva.

Elgåfossen_SkiltingavhusmannsplassenSagaerutførtaviddogEnningdalenhistorielag_Foto-SNorheim_DSC_5403.JPG

Hvordan finner du veien til Elgåfossen?

Kjør riksvei 22 fra Halden sørover ca. 35 km eller riksväg 165 nordover fra Hällevadsholm og ca. 700 m nord for riksgrensa ved Vassbotten/Holtet. Du kan også ta riksväg 164 fra Ed over Bullarebyn og følge riksväg 165 nordover. Eller følg riksväg 164 fra E6 over Skee til Vassbotten. Rasteplass Elgåfossen.

Litteratur

Lisbeth Andersson og Bjørn Ståhl (2001):
«Historiske glimt fra Grenseområdet
Elgåfossen/Älgafallet».

Geir Hardeng; Fylkesmannen i Østfold (2000):
«Enningdalsvassdraget – grensevassdrag med
store verneverdier»

Scan10068 - Kopi.TIF

ENDE SKANSE ett besöksmål i EKOMUSEUM GRÄNSLAND

Danmark-Norge og Sverige støttet hver sin side i Napoleonskrigen som herjet Europa. Engelskmennene hadde tatt den dansk-norske flåten i København i 1807, og de blokkerte norske havner. Til tross for at verken Sverige eller Danmark-Norge

ønsket krig i 1808, kom Danmark 14. mars 1808 med krigserklæring mot Sverige. I grensetraktene var det konstant vakt langs riksgrensa og de viktige innfartsveiene. Vaktstyrken skal ha vært plassert på Store Holm og Bø på Idd, Svinesund og Prestebakke, mens patruljerende styrker ble sendt ut langs grensa. Det ble etablert ulike typer mindre forsvarsanlegg og feltposter for å holde oppsikt og kontroll med fiendens bevegelser. I grensetraktene bryter krigen ut i april 1808.

Skansen på Ende

Skansen skulle sikre forbindelsen mellom Prestebakke og Berby og fange opp bevegelser fra søndre Enningdalen. Om det har vært direkte trefninger knyttet til skansen er noe uklart, men skansen ble en «kasteball» mellom de norske og svenske styrkene i krigsåret 1808. Dette viser at dens beliggenhet var strategisk viktig. De svenske styrkene på 1400 mann rykket inn over Vassbotten i april 1808. De tok straks kontroll over Berby, Prestebakke og Ende skanse. Ved det norske angrepet mot Prestebakke 10. juni ble det foretatt skinnangrep og avledningsmanøver mot Berby som tok oppmerksomheten bort fra Prestebakke. Ved dette angrepet var skansen kontrollert av de svenske styrkene.

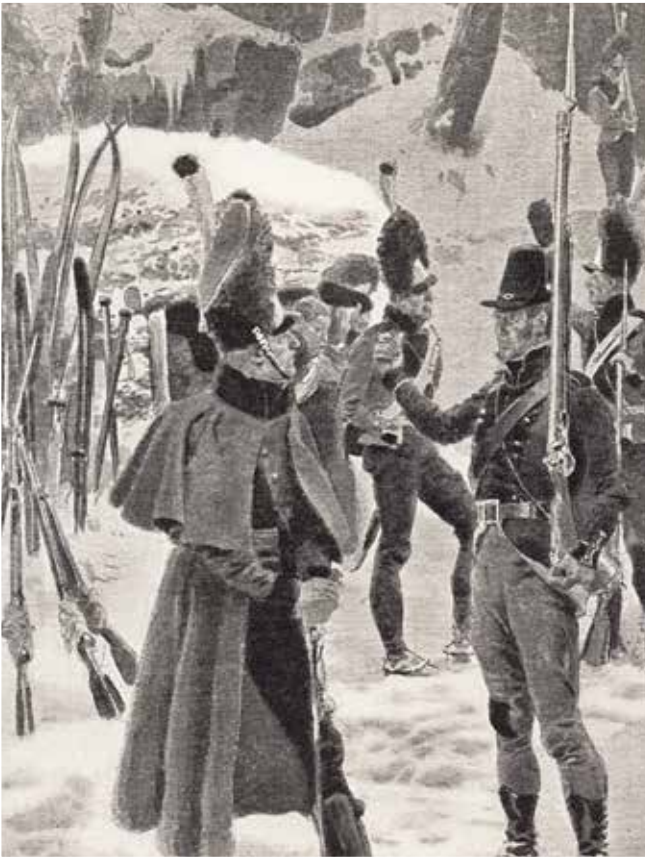
Våpenhvilen

Etter kampene på Prestebakke 10. juni ble det etablert en våpenhvileavtale. Berbyelva og Iddefjorden ble grensa mellom de to armeene. Våpenhvilen ble underskrevet av G. Liljehorn og J.H. Spørck og kontrasignert på Berby av major Georg Adlersparre og kaptein Arild Huitfeldt.

14. juni opphørte våpenhvilen kl. 5 om morgenen samme dag. To svenske avdelinger rykket inn under ledelse av oberstløytnant Skjöldebrand og oberst Brändström. De besatte Berby og Prestebakke – og skansen på Ende – uten nevneverdig motstand. Dermed var man rykket tilbake til posisjonene før kampene på Prestebakke 10. juni!

Svenskene trekker seg ut

20. juni trakk de svenske troppene seg ut da de skulle bistå under et planlagt svensk-engelsk angrep på Sjælland. Prestebakke ble straks besatt av norske styrker. 22. juni samlet de norske troppene seg til et angrep på Ende, men svenskene forlot skansen den 23. juni. Berby ble også ganske raskt evakuert av svenskene. Den 24. juni 1808 skal Idd ha vært fri for fiendtlige soldater! De gjenværende svenske

Feltvakt april 1808_A Bloch 0912.tif

Ende skanse i dag

Antagelig er redutten på Ende skanse bygget på et eldre 1700-talls anlegg.

Selve skansen fra 1808 er rektangulær på 25 x 14 m. Muren mot øst er ca. 1,3 m høy på hjørnet og den nord gående muren ender i flukt med fjellet. På det høyeste er muren drøyt 2 m høy. Inne i skansen er en forhøyning, en redutt (innelukket skanse), på ca. 17 x 14 m hvor det også er avdekket en 3 x 6 m grunnmur med ildsted.

Det er også spor etter skanseanlegg mot SV som en fortsettelse av søndre mur og utvidelse mot SV. Likeledes er det muligheter for en forlegning omkring 40 m vest for skansen der det er grunnstener for to tufter på henholdsvis 5 x 9 m og 3 x 4 m. Dette krever grundigere undersøkelser.

Besøksmålet er et samarbeid mellom Økomuseum Grenseland og Fredrikshald Borgervæpning som også har ryddet skansen og bygd trapper.

Tekst: Svein Norheim

troppene trakk seg over grensa til Såghuset nord for Mon i Töftedals sokn der de lå over sommeren.

Det er rimelig å anta at Ende skanse også var bemannet utover året 1808 bl.a. ved kampene på Berby 12. september. Først ved fredsavtalen i Jönköping 10. desember 1809 opphørte Ende skanses funksjon – for en tid.

Hva med skansen etter 1808?

Skansen er ikke nevnt i krigen i 1814, men det kan være rimelig å anta at kaptein Spørck som hadde ansvaret for forposttjenesten i Idd og Enningdalen med sine 8 kompanier, benyttet skansen på Ende med utpostering av en feltvakt. Om de svenske troppene brukte skansen i en eventuell bakre kontroll under framrykningen i juli 1814, vet vi heller ikke noe om, men kan ikke utelukkes.

Hva så med den omfattende mobiliseringen under unionskrisa i 1905? Jegerkorpset var plassert på Prestebakke, og igjen er det ikke unaturlig at skansen ble anvendt som postering.

1_Fagerholt med saghuset monumentet som er en granittsøyle egentlig laget til papirindustrien_Til venstre ses krana_Foto-Lars-Erik Hammar_1158.jpg

FAGERHOLT et BESØKSMÅL I ØKOMUSEUM GRENSELAND

GRANITTEN SKAPTE LIV OG NØD

Iddefjordsfjella, både på norsk og svensk side, består av granitt. Dette er grunnfel...let, som har slike egenskaper at en dyktig stenhogger kan forme alt fra den kraftigste gate- og kantsten til de fineste monumenter. Vi regner vi

at granittindustrien var i sin spede begynnelse på 1840-tallet. En ny tid med større trafikk både til lands og vanns, krevde andre produkter. Granitten oppfylte disse nye kravene - kaisten, bygningssten, gatesten og kantsten. Granittindustrien skjøt fart utover på 1880-tallet, og særlig var det gyldne tider fram mot første verdenskrig.

Nesten alt ble eksportert. Verdenskrigen satte en effektiv stopper for produksjonen. På 1920-tallet tok eksporten seg opp igjen fram til sammenbruddet i "de harde tredivetåra". Andre materialer ble tatt i bruk, og stenhoggerne gikk ut i arbeidsledighet i hopetall. En ny verdenskrig i 1939, og granittindustrien klarte aldri å reise seg igjen. I dag tas det ut granitt på Skriverøa. Iddefjorden ble det viktigste granittområdet i Norge. På grunn av granittindustrien var gamle Idd kommune den eneste kommunen der industrien var viktigere enn jord- og skogbruk.

Å GJØRE GRÅSTEN TIL BRØD

Granitten må ha visse egenskaper for at stenhoggeren kan utnytte den. Kornigheten er viktig – jo finere korn, jo bedre granitt. Dessuten må stenen kløve i tre retninger stående vinkelrett på hverandre. Dermed er det mulig å hogge gatesten, kantsten og andre produkter.

Stenhoggeren ble en hardfør og selvstendig arbeider. Han eide sin egen redskap og var dermed i stor grad uavhengig av arbeidsplass og arbeidsgiver. Arbeidet var akkordarbeid, og betalingen kom ikke før arbeidet var godkjent. Tariffen var svært komplisert med matematiske utregninger for de ulike produktene. Stenhoggeren måtte også holde seg med smed, lykt og arbeidsklær.

FAGERHOLT

Hoggeplassen ble etablert av stenbolaget N. S. Beer & Co i 1938. Det ble kalt "Vi kan" etter den store utstillingen i Oslo samme år. Dette var et finstens- og monument hoggeri. Granittblokkene ble hentet oppe i fjella i bruddene Styggedalsbruddet, Opstad, Klevane og Samuelsdalen. Spesielt Samuelsdalen var kjent for finkornete granitt.

I begynnelsen besto hoggeriet av et sliperi, hoggeskur, smie, skriftverksted og en stor kran. Etter 1945 ble kompressorhuset bygget av sten som skulle til det såkalte "Hitler-monumentet". I 1958 kom Wire-saghuset - visstnok den første wiresaga i Norge. På begynnelsen av 1960-tallet ble det montert en kantsag i et tilbygg til saghuset og i 1968 kom et nytt sliperi.

14_Fagerholt. monument av granitt med DNA-koden til en person innhogd_Søylen var egentlig laget som valse til papirindustrien_Foto-Lars-Erik Hammar_1161.jpg

På 1970-tallet var det full drift på hoggeriet og i et av bruddene. Men trenden var klar – færre hoggere ble rekruttert til faget, etterspørselen sank og fortjenesten forsvant. Konkurransen fra billig utenlandsk sten utkonkurrerte norsk sten. Nye drivere holdt på til begynnelsen av 1990-åra.

BØR VERNES!

Fra 1998 er det tidvis drevet museumsformidling av granittindustrien i hoggeriet. Fagerholt er det eneste stedet i dag der det er mulig å formidle granittindustrien på sitt opprinnelige sted. Fagerholt er en verneverdig plass!

Anbefalt lesning: R. Danielsson og S Norheim: "Granit" (2003) (Kan kjøpes for kr 150,-) og mindre artikler i ulike utgaver av årboka "Ida" utgitt av Idd og Enningdalen Historielag.

1_Galärvägen_Lejret ved Elgsjön slik kunstneren Lennart Karlsson har framstilt det_Foto-Svein Norheim_DSC_2572.JPG

GALÄRVÄGEN **ett besöksmål i** **EKOMUSEUM** **GRÆNSLAND**

Möjligen den mest kända av Karl XII:s många aktioner i kriget mot Norge. Sägenomsust och spännande.

VÄGEN DIT – LANDSKAPET

Från Strömstad i väster till Idefjorden i öster går den s.k. Galärvägen, över 2,5 mil lång. Här drog Karl XII:s soldater tolv fartyg över land och sjö sommaren 1718. Delar av Galärvägen kan upplevas via bil från Blomsholm till Hällesmörk (väg 1055, 1058) men det är först med en arrangerad tur som historien blir levande. Parkeringsmöjligheter finns vid Blomsholm, Näsinge prästgård och Hällesmörk.

KUNG KARL ÖNSKADE EN HEDERLIG FRED

Sommaren 1716 måste den svenska armén utrymma Norge. Kungen var av den åsikten att endast en kraftfull fortsättning på kriget kunde ge Sverige en hederlig fred. Danmark skulle tvingas till förhandlingsbordet. En ny armé ställdes på fötter. Huvudmagasin för material, vapen och proviant förlades till Strömstad. Armén uppgick till när 50.000 man och 14.000 hästar, lika många som Karl XII tågat med mot Ryssland 1708(!)

GALÄRER PÅ TORRA LAND

Fredrikstens fästning i Fredrikshald (Halden) måste intas. Problemet var en stor dansk-norsk flotta som kryssade fram och åter i vattnen norr om Strömstad. Det var ett alltför riskabelt företag att segla galärerna förbi Svinesund för att innesluta fästningen från sjösidan. Endast ett alternativ återstod: att släpa fartygen över land och sjösätta dem i Idefjorden, bakom fiendens linje. En galen idé, men faktiskt genomförbar. Den 26 juni (svensk tidsrekning) påbörjades arbetet.

ETT BLODSLIT

Åtta hundra soldater och ett oräkneligt antal hästar sattes i arbete med att forsla de tolv galärerna till Idefjorden. Under delar av sträckan kunde man utnyttja sjöar och vattendrag. Träd fälldes, gropar fylldes igen. Då och då kom kungen och uppmuntror soldaterna att ta i. Med talja och tåg, dragblock och hävstänger baxades galär efter galär genom landskapet. Över sjöarna gick det lätt men över myrarna drogs skeppen på tjocka bäddar av granris, stockar, plank och rullar. På natten mellan den 6 och 7 juli når den första galären Idefjorden. På andra sidan vattnet ser normännen vad som håller på att ske och anfaller med fyra fartyg. Svenskarna svarar med kanon- och musköteld från

CXII_detalj av minnestenen på Glanarudden_Foto-Svein Norheim_DSC_6181.JPG

Strömstad. Vid Blomsholm kan man gå en bit på leden, mitt i det omfattande fornlämningsområdet.

LITTERATUR:

Per Gustaf Berggren (): «Karl XII:s galärtransport».

Anbefalt lesing:

Galärvägen (Wikipedia): <https://no.wikipedia.org/wiki/Gal%C3%A4rv%C3%A4gen>

Sjøkrigen på Iddefjorden (Wikipedia) https://no.wikipedia.org/wiki/Sj%C3%B8krigen_i_Iddefjorden

batteriet på land. Striden blir hård. Kungen och hertigen av Holstein-Gottorp står på en klippa invid stranden och betraktar spektaklet. Båda sidor förlorar några man innan eld upphör. Galär efter galär halas ner i fjorden, den sista den 2 september. Flottiljen består nu av tolv fartyg och förstärks med några kanonpråmar som byggs på plats. Den största galären hette Luren och var 20 meter lång. Vikten uppskattas till omkring 30 ton!

Dalsland och norra Bohuslän), göra en unison inmarsch i Norge och tåga mot Fredrikshald. Under sommaren och hösten förekommer fyra bataljer på fjorden, dock utan några större förluster på någondera sida. Kriget slutar 30 november (11 december enligt norsk tideräkning) då kung Karl faller för en kula i skyttegraven nedanför fästningen och Sveriges stormaktstid är över.

ATT GÖRA

Utmed leden finns sammanlagt 11 informationsskyltar som berättar om historien, den första redan i Strömsdalen vid Karlsgatan i

3_Glenne bro ligger vakker til i landskapet_Foto-Svein Norheim_DSC_1349.JPG

GLENNE BRU et **BESØKSMÅL** i **ØKOMUSEUM** **GRENSELAND**

Veier, bruer, fergesteder, stier forteller alle om folk på vandring, på reise. Grunnen kan være så mangt. Hande...!, besøk hos familie og venner, arbeidssøkende, flytting, eller soldater på krigstogt. Kommunikasjoner forteller ofte om et samfunn i endring.

På Glenne i Enningdalen er en meget vakker hvelvet bru. Brua fra 1864 er bygd av hoggen granitt. Lengden er 22 m og høyden 6 m. Brua krysser Ørelva som kommer fra Ørsjøen ved Prestebakke i nordvest og faller ut i Enningdalselva mellom Berby og Iddefjorden. Stabbestenenene er i senere tid blitt utstyrt med anleggsskinner som «autovern». Brua fikk sitt nåværende utseende i 1901. Ved omleggingen av riksveien i 1961 ble elvas løp endret.

HVA ER TØFFERE ENN TOGET?

Åpningen av jernbanen i 1879 mellom Halden og de svenske nabodistriktene, førte til at også veien mellom Prestebakke i Idd og Skee i Bohuslän ble opparbeidet fra 1883. Dette knyttet disse svenske distriktene i Bohuslän til jernbanen.

Veien fra Holtet/Vassbotten sørligst i Enningdalen gikk i tidligere langs Enningdalselva over Berby. Fra 1894 ble veien mellom Glenne og Barkmoen opparbeidet, og forbedringer ble stadig foretatt videre sørover.

FRA DØD OG BEGRAVELSE TIL TOLL OG TULL

I området rundt Glenne bru har vi mange ulike kulturminner som venter på den interesserte besøker.

To gravrøyser ligger i sørhellinga vest for åsen og sør for Glenne bru.

Retterplassen (avrettingsstedet) for «Tomte-Elias» som ble halshogd der i 1861 for sitt rovmord på det gamle husmannsekteparet på plassen Endekasene. Retterstedet ligger 50 m øst for den største røysa.

En gravrøys ligger på høyden «Orekokken» nordøst for Glenne bru. Den er 7 m lang og 5 m bred.

En skanse på høyden 500 m sørvest for brua har etter tradisjonen vært en norsk postering fra kampene mellom Norge og Sverige i 1808. Fredrikshalds Borgerbevæpning har gjort en meget stor innsats i å rydde skansen for skog og kratt. Flott utsikt.

Norges høyeste einer står i den sørøstre enden av høyden nordvest for Glenne bru. Eieren vokser i tett barskog. P.g.a. sin høyde på ca. 24 m er eieren bardunert. Eieren er fredet som naturminne! I 2015 ble det oppdaget at eieren dessverre har blåst overende – et stort tap!

Tollstasjonen Tyslingmoen ligger tre hundre meter sørvest for Glenne bru. Oppført ved byggingen av

2_Glenne bro er oppført av hoggen granitt og har en noe spesiell hvelvet form_DSC_1347.JPG

mellomriksveien på 1880-tallet. Ca. 2 km SV for riksgrensa ligger Håvedalen Tullstasjon. Her er også skyttervern, mitraljøsestillinger og bunkers fra 2. verdenskrig.

Ruinene etter et teglverk ligger rett sørvest for «Tyslingmoen» tollstasjon. Oppført av Truls Wiel på Berby omkring år 1800.

Fra Glenne bru er det flere muligheter til å reise videre til andre besøksmål - Prestebakke, Elgåfossen og Holtet/Vassbotten og Berby.

Litteratur

Harald Bakke (1915): «Id Herred».

5_Hjelmkollenfort_forantilvenstresesmannskapskassernaogkjøkkenet,baksesinngangentilstrekanonstilling_TilhørerHhS.jpg

HJELMKOLLEN **et besøkmål i** **ØKOMUSEUM** **GRENSELAND.**

Fra Hjelmkollen får du en enestående utsikt over fjorden. På Ringdalsfjordens (Idefjordens) smaleste punkt ligger det gamle ferjestedet Svinesund. Sponviken skanse ligger drøye 3 km lenger sørvest. På kollen nordøst for Gamle Svinesundsbroa ble

Hjelmkollen fort oppført i åra 1902-1904 rett før unionsoppløsningen med Sverige. Landskapet langs Ringdalsfjorden er svært kupert. Midtfjords går riksgrensa mellom Norge og Sverige - en grense som ble trukket etter freden i Roskilde i 1658.

VETER VARSLER – FIENDER I SIKTE!

Fra vikingtid, kanskje før, har landet hatt forsvars- og varslingsystemer mot eventuelle angrep - et varslingsystem kysten rundt og inn i landet. En vete (også kalt varde eller vetevarde) var oppreiste stokker plassert på en strategisk høyde som kunne ses på store avstander. Ved ufredstid ble disse vetene tent, og snart kunne kysten rundt være opplyst av en lang rekke brennende veter. Siste gangen vi vet at vetene var i bruk, var i 1814 da den svenske hæren og krigsskip invaderte Sør-Norge.

HJELMKOLLEN - ET SPERREFORT

Høsten 1814 gikk Sverige og Norge i union med en felles konge og utenrikspolitikk. På 1890-tallet ble det på norsk side lagt planer for å ruste opp forsvaret, og disse planene ble satt i verk i åra 1902-1904. Fortet tilhørte den delen av en kjede med sperrefort som lå langs vestsiden av Iddefjorden og Haldenvassdraget.

Hjelmkollen var det ene av to fløyenlegg, underlagt Fredriksten festning, og som til sammen dannet en forsvarslinje langs Iddefjordens innløp. Anlegget utgjorde den fremskutte forsvarslinjens høyre fløy. Fortets oppgave var å bestryke ferjestedet Svinesund på svensk side og ha kontroll med jernbanen til byen.

Fortet besto av to 12 cm pansertårnkanoner av typen Schneider – samme type som Fredriksten festning hadde fått fire av. Det var dessuten skyttergravstillinger, kaponierer (stillinger der man kunne skyte på tvers av en angrepsretning), magasin for ammunisjon og kaserne, vannreservoar, redskapsskur, kullskur m.m. Og det var bygget en batterivei fra plassen Blåsopp.

De store kanonstillingene var utstyrt med ammunisjonsrom og mannskapsrom og fra disse førte det en trapp opp til kanonene. Dette var den eneste tilgangen for å betjene kanonen. Foruten kanonene var fortet utstyrt med mitraljøser – et fryktinngytende våpen i 'nærkamp'.

KARLSTAD FORLIKET

21-Hjelmkollen fort, området for 1905-anlegget_fra Nasjonale festningsverk.jpg

demilitariserte sonen ble opphevet i 1993.

SCHNEIDERKANONENE

De to 12 cm pansertårnkanonene ble i løpet av 1906 demontert og fraktet til Greåker fort som en forsterkning av Glommalinja. De fire kanonene på Fredriksten ble flyttet til Indre Østfold – Trøgstad fort og Høytorp fort. Under den tyske okkupasjonen ble alle kanonene overført til Sør-Vestlandet for å forsterke det tyske kystforsvaret.

TYSKE SKYTESTILLINGER

Under den tyske okkupasjonen i 1940-1945 ble også Hjelmkollen fort rustet opp av den tyske armé med skytestillinger, vaktposter osv. Fortet ble dessuten beskyttet bak en ring av piggråd. Sammen med Kjeøa ved Sponviken hadde man full kontroll med fjordsystemet og eventuelle svenske troppebevegelser.

TIDA ETTER 1945

Hjelmkollen fort ble igjen utsatt for en demilitarisering i henhold til Karlstad forliket. Alle tyske stillinger ble ødelagt, og igjen ble fortet overlatt til sin egen skjebne. I 1973 ble fortet overført fra Forsvaret til Landskapsvernet i Østfold for tilsyn og bevaringsarbeid.

I forbindelse med 100 års-markeringen av unionsoppløsningen 1905-2005, ble Hjelmkollen fort fredet etter Kulturminneloven i 2004. Området ble delvis ryddet for vegetasjon:

Etter at Norge 7. juni 1905 ensidig hadde sagt opp unionsavtalen med Sverige, balanserte landene på randen av krig. Det ble mobilisert på begge sider av grensa med mange tusen norske og svenske soldater. Det var lite som skulle til før det kunne endt i et blodbad. For en gangs skyld vant fornuften og den 31. august satte man seg ved forhandlingsbordet i Karlstad. 8. september brøt forhandlingene sammen og de norske forhandlerne reiste tilbake til Kristiania. 13. september møttes de igjen – presset fra mange hold. Den 23. september ble en avtale underskrevet – Karlstad forliket – og freden var opprettholdt.

DEMILITARISERING

Som følge av Karlstad forliket ble det etablert en 15 km demilitarisert sone fra Halden til Elverum (Kongsvinger festning var ikke innbefattet i denne sonen). Dermed ble anlegget på Hjelmkollen fort, Fredriksten festning, Veden skanse, Ørjefortene, Vittenbergåsen batteri, Urskog fort m.fl. demolert – våpen fjernet og anlegg ødelagt. Innenfor denne sonen var det ikke lov å drive med militære øvelser. Den de-

Hjelmkollen har stor militærhistorisk interesse som del av et omfattende og viktig forsvarssystem mot Sverige. Dette er en interessant og viktig befestningslinje som må bevares helhetlig. Militæranleggene som ble bygget ut i denne perioden, har også symbolverdi i forbindelse med nasjonens løsrivelse fra unionen.

Videre har Hjelmkollen fort historisk interesse som demolert fort og som representant for de tyngre befestede anlegg i forsvarssystemet. Anlegget har en stor opplevelsesverdi knyttet til det bevarte bunkerinteriøret. Landskap og omgivelser omkring utgjør viktige delementer i det militærhistoriske anlegget, med blant annet siktlinjer og en oppbygd batterivei.

Vernet omfatter alle spor etter militær aktivitet innenfor angitt område.

Hjelmkollen fort med avgrensningene for det fredete militærhistoriske området.

Hjelmkollen fort har fått informasjonstavler både fra Økomuseum Grenseland i 2002, og fra Forsvaret etter 2004.

VEIEN DIT

Ta av fra E6 til Gamle Svinesundbroa både sørfra og nordfra. Ca. 1 km nord for broa tas det av østover en liten stikkvei. Parkering på toppen av bakken, deretter følges veien en liten spasertur på ca. 500 m.

LITTERATUR

Svein Norheim (2012): «En kulturminneseilas på Ringdalsfjorden og Iddefjorden» (Økomuseum Grenseland).

14_Hogda, Gjestgiveriet slik illustratøren Lennert Karlsson har forestil seg det_Foto-S Norheim_DSC_6014.jpg

(AK). Mellan Dyne gård og Hogdal kyrka löper fyra generationer vägar parallellt. Motorvägen, dagens E6, är från 2003, där sträckan mellan Hogdal och Nordby hade en kostnad av 50 kronor millimeteren(!). Den gamla E6, nu riksväg, är från 1946 da också Svinesundsbron ble invigd. Och den allra äldsta vägen, Kungsvägen, var från 1600-talet.

DÅ FÄRDEN VAR ETT ÄVENTYR

För vägbygget tok till blev varor i huvudsak fraktet med skepp. Till lands var det stigar och ridvägar. Från Hogdals f.d. gästgiveri, mitt emot kyrkan, löper två äldre vägar som erbjuder promenader i omväxlande natur. Den äldre härstammar från 1600-talet och går genom skog och över branta backar. Den kallas Kungsvägen och var en viktig kontakt mellan de tidigare unionsstäderna Oslo och Köpenhamn. Vägar under denna tid var ofta dåligt underhållna och rädslan för vägrövare var stor. De besvärliga Hogdalsbrinkarna och Dyne backar ställde till många problem för de resande. När dessa backarna ble ärsätt av den nya riksvägen från 1923 var det stor glädje bland trafikanterna.

REGLERINGAR

Resandet var på 1600-talet ett nödvändigt ont för kungens män och prästerskapet. Det var viktigt att kontrollera och hålla kontakten med landsändar långt från huvudstaden och biskopssätena. Resenärerna hade fritt logi i de gårdar de passerade. Ett sådant besök kunde ruinera en bonde!

1649 kom en kunglig förordning som reglerade skyldigheter för dem som ansvarade för bygdens gästgiveri och som också skulle samla in utvilda hästar i bygden för de resande. För dessa trakterna blev icke dette reglerad för efter 1658 då Bohuslän blev svensk. Men då fick bönderna uppgift att breda och släta till vägarna och bättra på underlaget på vattensjuka sträckor.

1743 kom utförligare regler. Vänsettrafik infördes! Milstenar och och vägvisare sattes upp. Hastighet och last reglerades utförligt. Gästgiverierna skulle ligga på ungefär två mils avstånd.

GÄSTGIVERIGÅRDEN I HOGDAL

Gästgiveriet byggdes 1856 och var en av de större i landskapet. Här samlades folk från när och fjärr dels för at vila efter dom besvärliga Dyne- och Hogdals backarna eller för att vila innan dom skulle ge sig ikast med backarna. Gästgiveriet blev en viktig plats för bygdens folk där man kunde stilla sin

18_Hogdal, den hvelvede stenbroa ved gjestgiveriet_Foto-S Norheim_DSC_3070 (2).jpg

nyhetshunger. Ofta byggdes gästgiveriet, tingshuset och, som här tullkammaren inntil varandra. Tullkammaren låg här på södra sidan av den valvade bron på Kungsvägen. I Hogdal kunde samlas ihop upp till 90 hästar då kungligt besök väntades. Gästgiveriet är i dag i privat ägo.

5_Holkekærns-skans_Nedgangen-til-beskyttelsesrom-for-mannskapene-og-til-skytetillingen_Foto-S-Norheim_DSC_8769.jpg

HOLKEKÆRRSNÆS SKANS **ett BESÖKSMÅL** **i EKOMUSEUM** **GRÆNSLAND.**

Tyskerne hade i april 1940 okuperad Norge. Söder om gränsen vid Holtet-Vassbotten passerar man ett stridsvagnsskydd på båda sidor av vägen. I skogen ligger nedgrävd i backen en försvarsanläggning som skulle skydda Sverige mot ett angrepp från Norge.

SVERIGES BEREDSKAP

Trots upprepade tecken under våren 1940 på en ökad risk för de skandinaviska länderna att dras in i kriget, hade få förberedelser gjorts. Tyskarnas angrepp på de neutrala Danmark och Norge den 9 april kom som en överraskning. Det fanns endast ett reservbefälskompani i tjänst på I 17 i Uddevalla. Trupperna skulle inte på långa vägar kunnat bjuda tyskarna något nämnvärt motstånd. En allmän mobiliseringsorder utfärdades. Inom loppet av några dagar sattes fältregementet I 17 på fötter, med uppgift att försvara området från Orust i söder till Stora Le i norr. Med musergevär och ålderdomligt krigsmaterial kastades värnpliktsarmén ut på öarna och i skogarna. Sveriges beredskap var inte god.

SKANSEN VID HOLKEKÆRRSNÆS

Skansen började byggas 1940. Den ingick i en större försvarslinje (se kap. om Parsetjärns skans), som skulle fördröja ett eventuellt tyskt anfall från Norge. Arbetet utfördes av inkallade soldater och lokal arbetskraft. Truppen som var förlagd här bestod av ett femtiotal man, indelade i tre skyttegrupper. Med en lätt pansarvärnskanon, några kulsprutor och en granatkastare, skyddade bakom nedgrävda värn och stridsvagnshinder, skulle de fånga upp den första anfallsvågen.

11-Bautaen på Kirkebøen før opprydding i vegetasjonen_Foto-S Norheim_DSC_8189.jpg

morgenen den 8. april 1716.

Karl 12. krysset grensen til Norge ved Rømskog den 8. mars 1716. Hovedangrepet gikk mot Oslo, men manglende forberedelser og lite utstyr gjorde felttoget besværlig for svenskene. 26. mars passerte en svensk hærstyrke over grensen i Enningdalen. Brua over elva ved Kirkebøen ble et knutepunkt for svenskenes kommunikasjoner.

BALTZARBAKKEN

I begynnelsen av april 1716 ble den svenske offiseren Anders Baltzar skutt i et bakholdsangrep av Ole Svendsen Bakke, Jens Ås og Nils Nordby. Bygdehistorikeren Mathis Bakke (1835–1914) forteller at det skjedde i den såkalte Baltzerbakken, som ligger langs en vintervei mellom Folkeset og Søtholmen, noen hundre meter nordøst for Boltjern. Trolig lå de tre iddebøndene i dekning bak en fjellskrent ved toppen av bakken («Klokkersenga»). Herfra var det lett å forsvinne usett da skuddene var avfyrt. Liket av Baltzar ble fraktet til Munkedal hvor han ble gravlagt 20. april.

KLOKKEREN SOM SPION

Jonas Rist skriver i boka «Fridrichshalds Ære-Krands» at Ole Svendsen tilbød seg å spionere på svenskene ved Kirkebøen. Peder Colbjørnsen gav ham tobakk som klokkeren solgte til de svenske soldatene. Neste morgen var Ole Svendsen tilbake i byen og kunne fortelle om fiendens posteringer. Det ble bestemt at svenskene skulle angripes, og ved midnatt bega styrken seg sørover. Med var 60 soldater, 40 mann fra byens frivillige kompani og et hundretall iddebønder. Marsjen gikk raskt på sølete stier i nattermørket, med klokkeren som veiviser og pådriver. Det gjaldt å komme overraskende på fienden.

ANGREPET PÅ KIRKEBØEN

Ved firetida om morgenen kommanderte løytnant Kraft bajonett på, og de norske styrkene stormet mot gårdstunet på Kirkebøen. Mange svensker ble skutt, flere rømte, og noen overgav seg. En svensk soldat krøp under låvebrua, og derfra skjøt han klokkeren. Da de andre bøndene oppdaget dette, satte de i et skrik og drepte svensken med minst ti skudd. I alt skal det ha blitt drept 2 nordmenn og 16 svensker ved Kirkebøen. Ved siden av klokkeren var det «sønn av en fattig kvinne fra Enningdalen. De ble gravlagt på Idd kirkegård under full bevoktning, og «3 salver fyret av over de dødes grav». Hvor de falne svenske soldatene ble gravlagt vet vi ikke.

KIRKEBØEN og KLOKKEREN PÅ IDD et besøksmål i ØKOMUSEUM GRENSELAND

Av: Jens Bakke

«Lad mig ligge i Jesu Navn, hils min Kone og Umyndige Børn. Jeg er vel fornøiet. Gjør I eders Bedste».

Dette var klokker Ole Svendsen Bakkes siste ord ifølge Jonas Rist, som selv var med under angrepet ved Kirkebøen om

1-Kart over Enningdalen 1715 (utsnitt) og grensa mot Sverige_Arkiv-Amt2_smaalenenes-amt-17.jpg

1700-tallet krysset Iddefjorden ved Bakke og ikke over Svinesund. Leilending vil si at han leide gården. Trolig bodde han på Nedre Bakke. Klokkeren hadde minst to døtre, Johanne og Dorthe. Så sent som i 1768 bevilget Kongen pensjon til Dorthe for farens krigsinnsats, og fram til sin død i 1782 fikk hun utbetalt 20 riksdaler årlig.

NASJONAL HELTESTATUS

Ole Svendsen Bakkes nasjonale heltestatus ble dyrket i generasjoner. Presten Jonas Rists beskrivelser er nevnt. En dansk poet Jørgen Friis beskrev Bakkes handlinger i et dikt:

«I Landet var han fød, i Kirken var han Degn,
I Marken General for Folket af hans Egn.
Det bliver og endeel til Nationens Ære,
At den, som var kun vant en Psalme-Bog at bære,
Hand kunde bære Sværd mot Fienden, som var sterk,
Og stille med Forstand saa høi en Post i Verk.
Hand sover i sin Grav, Hans Navn er os i Minde,
Saalænge Klokke-Taarn i Lande er at finde.
Saalænge der er Sang og Degne i vort Choor,

KONFLIKT OM KRIGSBYTTET

Brua over Enningdalselva ble revet ned, og de norske styrkene tok med seg femti fanger, mange hester og annet utstyr som var erobret. To tønner brennevin ble helt ut. Oppgjøret for krigsbyttet skapte konflikter mellom festningen og byen i flere år.

Klokkeren på Idd ble feiret som et patriotisk forbilde i Danmark og Norge utover 1700-tallet. Han ble lovprist i flere bøker, og det ble skrevet dikt om den tapre Ole Svendsen Bakke. I 1846 ble det satt opp en obelisk ved Idd kirke, og på Kirkebøen reiste Id Ungdomslag en bauta i 1898.

OLE SVENDSENS FAMILIE

Hvem var den krigerske klokkeren? I forbindelse med ildstedsskatten i 1711 oppgir han å være «Klocker til Idde Kierche, Er baade Postbonde og Leylending, Bruger kund en Half Gaard ... » og signerer «Olle Svendsen Bache». Tittelen postbonde har sammenheng med at utenlandsposten i flere perioder på

Saalænge siunge vi: Den Klokke var i Noor.»

En annen som beskrev Ole Svendsen Bakke, var Carl Brosbøll «Bjørneæt: nationalhistorisk roman» (1889). Brosbøll er bedre kjent under synonymet Carit Etlar, og han skrev et utall bøker, 121 i tallet, og noen har tilknytning til vårt grensedistrikt; Tordenskjold i Marstrand : en folkekomedie, 1870, Karl den Tolvtes stjerne og andre fortællinger, (1900), Peder Tordenskjold : I dynekilden, Tordenskjold i Marstrand, (1906). «Gjøngehøvdingen: en fortælling» (1853) er nok den mest kjente. Brosbøll hevdet det var et slektskap mellom Bakke og ham selv. Hans tidligste erindringer fra hjemmet var at det hang et bilde av Ole Svendsen Bakke, «den tapre klokke fra Id», på veggen i storstua.

NOK ET KRIGSBYTTET

Fra en døende svensk soldat ble en signaltrompet «erobret» 8. april 1716 – og denne trompeten befinner seg i dag i Haldens Minders museum. Men først havnet den i Universitetets Oldsaksamling, og i 1918 ble den overført til museet i Halden. Trompeten er 725 mm lang og 120 mm høy. Den ble registrert i de gamle protokollene med museumsnummeret: HM 524. Trompeten tilhørte opprinnelig Bendt Eskildsen som «under kampen ved Kirkebøen rev den av munnen på en svensk trompeter, idet denne fikk sitt banesår». (Bendt Eskildsen (1685-1790) var inspektør ved sagbrukene i Tistedalen og skal ha vært leder av Tistedalskompaniet som besto av sagbruksarbeidere.

Trompeten er av messing, og det er inngravert flere tekster på klokkestykket:

"MACHT IACOB // SCHMIDT IN // NÜRNBERG"

"Seyers løn Ved Kierchebøen // Da Haldens Mænd til Strid udgich // Og Gud de gaf de Seijer fich // Dimmeliige 1716"

Bendt Eskildsen opptrådte som en kuriositet grunnet sin høye alder, under kronprinsbesøket i Fredrikshald i 1788. I denne begivenheten overrakte Eskildsen trompeten fra Kirkebøen og Karl XII's stol fra felthytta ved Gyldenløve 1718 som gave til Kronprins Frederik. Hvordan så veien videre for disse to klenodiene (og flere andre gjenstander fra perioden) så havnet i Universitetets Oldsaksamling, kan vi foreløpig bare gjette på. Kanskje vi kan anta at kronprins Frederik sørget for at trompet og stol ble oppbevart i en kongelig residens eller på Akershus festning, og dermed overlatt til Oldsaksamlingen etter hvert da institusjonen ble opprettet av Selskabet for Norges vel i 1811.

Takk til Jens Bakke som rundhåndet har latt oss bruke hans artikkel som tidligere er publisert om kirkebøen og Ole Svendsen Bakke. Artikkelen er supplert med ytterligere informasjon om bl.a. trompeten m.m.

Les også:

Jonas Rist: «Fridrichshalds Ære-Krands»: <https://www.nb.no/nbsok/nb/4fd4361db8edc2e775f6ff4e9df8ec9e?index=1#0>

Jens Bakke: «Klokkeren på Idd»: <http://www.1718.no/klokkeren-pa-idd/>

CC: Munthe (1906): «Fredrikshalds historie indtil 1720».

Olaf Forstrøm (1915): «Fredrikshald i 250 Aar» bd. I.

Harald Bakke (1915): «Id Herred»-

Erling Børke (1981): «Minnesmerker pi Halden og på Fredriksten».

7_Vue-d'Østre-Sponnevig_HA-Grosch_HhS.jpg

Her er også plantet hassel i alleer. Bebyggelsen er i hovedsak hytter hvorav de eldste er fra slutten av 1800-tallet da badelivet ble populært. I riktig gammel tid var navnet «Kidøen» som seinere ble til Kjeøa (kid = kje = geitekillling).

SPONVIKEN SKANSE

Oppført på høyden i sørøst i 1675 under Gyldenløve-feiden (1675-1679) som en provisorisk redutt (lukket skanseverk) av tømmer. Skansen kontrollerte innseilinga til Halden og Fredriksten festning. Skansen ble forsterket i de påfølgende åra. Den ble helt ombygd i 1698-1701 med løs mur og jord og et massivt sentraltårn. 5. juni 1704 var Kong Fredrik 4. på inspeksjon på Sponviken skanse.

Svenskekongen Karl XII angrep i 1716. Som mottrekk mot Sponviken skanse, bygde han opp et nettverk av skanseanlegg på svensk side – Sundsborg skanser (se besøksmål). Sponviken skanse hadde 10 kanoner og 150 mann og proviant for tre måneder. Etter en kort og hektisk beskytning kapitulerte kommandanten, og skansen ble ødelagt av de svenske soldatene og kanoner og våpen beslaglagt.

I dag er Sponviken skanse en ruin med et bevart hvelvet kruttmagasin.

KARL XII ANGRIPER - Sponviken skanse erobres

Da den svenske general Delwig hadde kontroll med Svinesund og flytebrua var på plass i midten av mai 1716, var Sponviken skanse neste mål. Denne skansen laget problemer for de svenske troppene da den behersket innseilinga til fjorden og kunne være et arnested for stadige angrep mot svenske stillinger.

Sponviken skanse var utstyrt med ti kanoner og 150 mann og proviant for tre måneder. Allerede 22. mai hadde svenskene gjort et forsøk. 200 mann hadde besatt de nærliggende hus, men en intens kanonade fra to sjalupper på havna tvang de svenske soldatene til retrett. Kommandant og løytnant Hans Jørgen Günther ertet også på seg svenskene ved å legge beslag på et større antall tren-hester («trosshester»).

3. juni var det alvor, nå var den svenske tålmodigheten slutt. General Delwig gir marsjordre til oberst Liebert Rosenstjerna med 900 mann fra Västgöta-Dals Regiment. Soldatene setter seg fast i bergknausene rund skansen og fyrer løs med sine geværer – som en oppvarming. 6. juni ankommer Karl 12. med general Delwig. Sponviken skanse blir nå beskyttet fra Saltbobacken på svensk side av fjorden

15-Tysk-løpegrav-på-Kjeøa_Foto-Svein-Norheim_DSC_6230.jpg

det vil si avskjed i unåde.

SKANSEN BRENNES

Svenskene erobret fire stykker tolv punds, fire stykker seks punds og to stykker tre punds kanoner. Sponviken skanses skjebne var avgjort. Skansen ble brent og demolert og har siden ikke blitt bygd opp igjen. I dag kan vi fortsatt lese konturene av skansen og en stor forhøyning utgjør rester av tårnet. Det eneste som står igjen intakt er kruttkjelleren (magasinet) oppført med tønnehvelv.

TYSKE ANLEGG

Under den tyske okkupasjonen av Norge 1940-1945 ble det anlagt beredskapsstillinger - løpegraver og skytestillinger i et nettverk langs tre sider av Kjeøa - spesielt fra Sponviken skanse til Grønnbukt. Disse anleggene kontrollerte innseilinga til Halden og til Svalerødkilen - Korterødkilen. Dessuten var kontrollen med svensklandet helt upåklagelig. Nordmenn ble utkommandert til å utføre grave- og sprengningsarbeidene i 1942-43. Anleggene er av de best bevarte i Halden-distriktet fra okkupasjons-tida.

Litteratur

Olaf Forstrøm (1915): «Fredrikshald i 250 Aar».

Ivar Sætrang (1915): «Kirker og kirkegods i Berg».

(C. S. Widerberg)(1963): «Norske minnesmerker Halden. Halden, festningen og byen».

uten synderlig virkning. Så brakte man fram to mørsere. De kastet 96 bomber mot skansen. Ni av bombene falt inne i skansen og sprengte blant annet tre porter.

TRUSSEL OM HENRETTELSE – OG KAPITULASJON

En parlamentar ble sendt til skansen med oppfordring til kommandant Günther om å overgi seg. Da Delwig truet med å henrette («springe over klinga») alle på fortet hvis de måtte storme, ga kommandant Günther opp og kapitulerte med fire offiserer og 150 mann (en drept og fem såret). Offiserene var kaptein Henrik Knoph, løytnantene Günther, Adolph Qvernheim og Henrik Christoph Cortin. Unntatt Qvernheim ble alle utvekslet 25. september.

Misæren med forsvaret av Sponviken skanse fikk et rettslig etterspill. Günther hadde fått åtte dagers permisjon av Karl 12. for å dra til Fredriksten for å forklare seg. Her framkom beskyldninger mot Knoph. Etter fangeutvekslingene ut på høsten ble både Günther og Knoph stilt for krigsrett og dømt til «kassasjon»,

Helge Warberg (2016): «Slaget i Sponviken 1716».

Svein Norheim (2012): «En kulturminneseilas på Ringdalsfjorden og Iddefjorden». Økomuseum Grenseland.

Anbefalt lesing:

Svein Norheim: «Sponviken skans erobres»: <http://www.1718.no/sponviken-skanse-erobres/>

1_Krokstrand_Folkets-hus-på-Krokstrand-er-Bohusläns-eldste-innviet-i-1903.-Foto_Svein-Norheim_DSC_2294.jpg

KROKSTRAND **ett BESÖKSMÅL i** **EKOMUSEUM GRÄNSLAND**

Stenhuggarstaden vid Idefjorden är belägen på gårdarna Kroken och Björneröds grund. Platsen hade en historia innan stenindustriens tid. Speciellt var platsen viktig under kampene mot Norge i Karl XII:s tid. Här ble anlagt i 1718 et skanseværk kallat Clausenborg efter befalningsmannen överste

Clausen. Skansen skulle värne den svenska flåttan i Idefjorden

oberst Clausen, Skansen blev byggd med stormpälar, dubla palisader med fyra baracker där den ena skulle tjäna som magasinrum för vapen och förråd.

GRANIT – EN HÅRDVARA

Industrialismens segertåg över Europa i mitten av 1800-talet krävde sten. De snabbt expanderande städerna kom att sluka enorma mängder granit, för husbyggen, till gatubeläggning och hamnanläggningar. Man etablerade brytningen till platser där tillgången på granit sammanföll med närheten till goda utskeppningshamnar. Det viktiga var stenens kvalitet – och den var i högsta klass i norra Bohuslän.

På 1870-talet inleddes stenhuggarepoken i Krokstrand. Först i blygsam skala men då den norska firman N.S. Beer övertog merparten av driften sköt verksamheten fart. Den tidigare glesbygden befolkades. Dalgången fylldes av ljudet från putshammare och kilborr, pikmejslar och brännare när fjället klövs och släpades ner till hamnen på skramlande vagnar.

KAMP FÖR ÖVERLEVAD

I september 1902 invigdes Krokstrand folkets hus, det första i Bohuslän. "De organiserade arbetarnas storverk", löd rubriken i lokaltidningen. Under ett par decennier hade samhället vuxit från en handfull invånare till knappt tolvhundra - fler människor i Krokstrand än i Strömstad. Stenindustrin blomstrade, tillika trångboddhet och tbc. Barnkullarna var stora och nöden aldrig långt borta. Stenarbetarna organiserade sig tidigt, redan 1897 bildades Svenska Stenindustriarbetarförbundet. Det var den nya tiden som bröt in.

Stenindustrins verkliga blomstringstid varade fram till första världskrigets utbrott. Då hade Krokstrand fler invånare enn Strömstad! Efter kriget återupptogs brytningen med ny energi, för att tio år senare följa med i världsekonomin ras. Nya material såsom betong, makadam och asfalt hade också tagit upp konkurrensen med graniten. Efter andra världskriget sjönk produktionen stadigt. Vid mitten av 60-talet fanns ca 4000 organiserade stenarbetare i Sverige, jämfört med det tredubbla trettio år tidigare. Under en sista flämtande uppgång under 60-talet fick man locka portugisiska stenhuggare till samhället när arbetskraft saknades. 1977 sattes punkt för stenbrytning i större skala.

22_Krokstrand_Gjenliggende-stenprodukter-på-brygga_Foto-S-Norheim_DSC_2290.jpg

ATT GÖRA

Idejordsvallen, en av Sveriges vackrast belägna idrottsplatser, med läktare av granit och vidunderlig utsikt över fjorden – byggad av stenhuggarne själv. I Folkets hus finns sommarrestaurang. Ovanför badplatsen finns en intakt bunker bevarad från andra världskriget. Vackra promenadstigar. Vandra till toppen av Björnerödspiggen, Bohusläns högsta berg. Dansa tango i Krokstrand(?) ty det sägs att dansen kom till Sverige med sjömän som gått med sten till Buenos Aires

ETT LEVANDE SAMHÄLLE?

Det unika med Krokstrand är att så mycket finns bevarat. De stora stenbrotten talar sitt eget språk. Arbetarbostäderna där familjerna i trångboddhet levde och verkade finns kvar. Frikyrkor och skolor har byggts om till bostadshus. Under 1970- och 1980-talen kom en inflyttningsvåg från storstäderna. Gröna Vägen lockade! Bostadshusen tenderar att i allt högre grad bli sommarstugor, oftast med grannlandets flagga på stängen.

MAGNUSGÅRDENS STENBROTT

I 2009 ble ett nytt besöksmål öppnat på Krokstrand. Magnusgårdens stenbrott ligger i korsningen mitt imellan Konsum och "Telegrafan". Det gamla kantsensbrottet ger en utmärkt möjlighet till att förmedla kunskapen om att föredla graniten. Här får man innføring i ett brotts geologi, om bergets sprickor, klöv och bust, om att ta ut bloch, bergsbor och svartkrut och kilning av blocken med rundkil och bleck. Det er informationsskyltar i brottet.

3_Lommelanda kulle_Den gamle kirkegården med klokkestøpul_Foto-S Norheim_DSC_0432.JPG

LOMMELANDA KULLE **ett BESÖKSMÅL i** **EKOMUSEUM** **GRÄNSLÄND**

SOM HÄMTAD UR SAGAN

Den urgamla kyrkogården vilar i fridsam grönska under mäktiga trädkronor. Här råder en stillhet som på få andra platser, slumrande, som från svunnen tid. På Lommelanda kulle finns det spår

av mänskligt liv från bronsåldern till mitten av 1940-talet, då den sista lantbrukaren Jacob Svensson dog. Idag kan man se övergivna åkrar och husgrunder efter de två små byar och tillsammans sju små gårdar som en gång legat här. Kullen var bygdens centrum, med kyrka och kyrkväg, den äldst kända i socknen, som förband de inre delarna med Idefjorden och lastageplats vid Hälle.

Här låg fram till mitten av 1860-talet en stenkyrka från 1100-talet. Allt gammalt skulle bort och lämna plats åt nytt. Men någon ny kyrka fick inte Lommelandaborna förrän 1932, och då byggdes den några kilometer längre norrut. Men ett nytt kloktorn uppfördes 1868 då kyrkogården används än idag som begravningsplats.

SÄLLSYNT HÄLLRISTNING

På kullen finns det jättegrytor, spår efter inlandsisens framfart i landskapet, och hållristningar från bronsåldern, mest skålgropar eller älvkvarnar som de också kallas. Men det finns också ett senare inhugget kors i berget, kallat Petruskors. Kanske höggs korset in i samband med att engelska munkar kom till Viken, tillsammans med Olav Tryggvasson? Men det er vel lite troligt!

KUNGENS STULNA HÄSTAR

Det är nästan så man kan föreställa sig hur norska soldater kommer smygande ur snåren för att stjäla svenska arméns trosshästar; för så gick det till under Karl XII:s angreppsförberedelser 1716.. På natten till den 20 juni skickades en styrka på 120 man på båtar och pråmar över fjorden och den obebakade gränsen på den svenska sidan. Utan några problem kunde norrmännen ta hand om 50 hästar och ta till fånga 20 trossdrängar som fördes i fångenskap till Fredrikshald (Halden).

HEMBYGDSFÖRENINGEN

Lommelanda-Nälinge hembygdsförening huserar idag i de byggnader som ligger här. Det mindre boningshuset är från tidigt 1800-tal, hitflyttat från Flöghult 1992. Ladugården tillhör ursprungsbebyggelsen och utgör idag utställnings- och samlingslokal. Här finns också ett hitflyttat härbre. Hembygdsföreningen har många träffar och arrangemang, bl.a. vandringar i området. På platsen finns en kulturstig med informationsskyltar.

6_Lommelanda kulle_Informasjon ved helleristningsfeltet_Foto-S Norheim_DSC_4438.JPG

LITTERATUR

Pontus Berglund (2007): «Lommelanda kulle-
ett kulturlandskap».

4_Parsetjärn-skans_Bebeskyttelsesrom-for-24-mann_Foto-S-Norheim_DSC_7463---Kopi.jpg

PARSETJÄRNS SKANS ett besöksmål i ØKOMUSEUM GRÆNSLAND

I väntan på tysken ...!

NORGE – ØKUPERAT LAND

När Norge økuperades av tyskarna i april 1940, fanns det på den svenska sidan av gränsen inget organiserat försvar som

skulle kunna stå emot ett eventuellt anfall från Østfold. Arméns första uppgift i Bohuslän och Dalsland blev därför att bygga upp ett system av skansar som skulle hindra tyskarna från att via Norge gå in i Sverige och tåga mot Göteborg.

1940 inleddes arbetet med att uppföra en rad försvarsanläggningar och stridsvagnshinder vid strategiska punkter utmed gränsen. Den ursprungliga tanken var att dessa kanske inte skulle slå tillbaka ett anfall, utan snarare fördröja fiendens framfart. Motanfallet skulle istället sättas in vid försvarslinjen mellan Uddevalla och Vänersborg. Under hösten 1942 ändrade generalstaben strategi. Försvarsanläggningarna och truppkoncentrationen utmed gränsen förstärktes. Rörliga förband, med understöd av artilleri och granatkastare, skulle kringgärda fiendestyrkornas flank och rygg, för att senare fångas upp av skansarna. Ändringen kom säkerligen till stånd tack vare att armén försetts med mer och bättre krigsmateriel.

100 MAN MOT WEHRMACHT

Skansen började byggas 1940 och stod färdig 1943. Förutom militärer var lokala byggfirmor och virkeshandlare involverade. Staten arrenderade marken på femtio år av markägaren. Över en natt förvandlades avkroken till en sprudlande arbetsplats - till ett Någonstans i Sverige. Manskapet fick under den första tiden ligga i tält, innan baracker hunnit uppföras.

Parsetjärn skans var ämnad att spärra vägen från Østfold in mot Dals-Ed. Den låg i en bakre linje av skansar, från gränsen sett, som byggdes kraftigare än de som låg längre fram. Skansen bestod av två fasta punkter, en på vardera sidan av sjön, sammanlänkade med pansarhinder av stenblock. Idag är endast den norra skansen tillgänglig. Under beredskapstiden var skansarna omgärdade av ett dubbelradigt taggtrådshinder och bemannade med en gränsförsvarspluton, bestående av ca 100 man. Förutom handeldvapen förfogade truppen över kulsprutor, två pansarvärnskanoner och en granatkastare. Skansarna skulle kunna ge varandra eldunderstöd om fienden anföll.

VÄNTAN OCH ÅTER VÄNTAN

9_Parsejäm-skans_En-sålkalt-KG-hatt-treffsikkert-vern-for-maskingevær_Foto-S-Norheim_DSC_2962---Kopi.jpg

sjön Parsetjärn.

ATT GÖRA

Skansen är öppen för allmänheten året runt och vid vissa tillfällen öppnas även skyddsrum och värn genom Dals Eds hembygdsförening. Vid parkeringsplatsen vid sjön finns bord och soffor och här, liksom uppe i skansen, finns informationsskyltar. Vid parkeringsplatsen finns bord för den som är fikasugen men det är värt besväret att ta med kaffekorgen upp i skansen, utsikten över sjön inbjuder till vila och historiska funderingar.

Insprängda i berget och nergrävda i marken, i tretton skyttevärn och en så kallad kg-hatt, låg värnpliktiga och väntade på anstormningen som aldrig kom. Skyddsrummens utlovade säkerhet mot granater och lätta bomber behövde aldrig testas. Tiden måste ha känts så oändligt lång. Dag efter dag, natt efter natt, avlöste de varandras vakter. Order gavs om förflyttning fram- och tillbaks till barackerna medan alla kände en malande ovisshet om vad morgondagen skulle föra med sig. Ibland bröts monotonin då ett besök i Dals Ed hägrade. Kaféer och affärer fick besök som efterhand betraktade soldaterna som stamkunder.

VÄGEN DIT – LANDSKAPET

Skansen ligger utmed vägen från Dals-Ed mot Kornsjö i Norge. Det är områdets bäst bevarade försvarsanläggning från Andra världskriget. Dals Eds kommun har lagt ned stora resurser på upprustning och långsiktig vård. Försvarsinsatserna här bestod från början av två skansar, belägna på var sida av den lilla

kampene-ved-prestebakke-ill-andreas-bloch.jpg

Raet”, også kalt ”lille Raet”.

PRESTENS BAKKE

Gården (Gamle) Prestebakke var lenge i kirkens eie – derav navnet. I 1628 ble det foretatt et skifte med Anders Blomme til Blomsholm i Bohuslän. Kongen overtok Prestebakke med tilhørende ålefiske som ”herlighet”. Truls Wiel på Berby kjøpte seinere Prestebakke. I 1804 solgte han til sønnen Johannes Arbo Wiel, og hans svigersønn Nils Anker Stang kjøpte gården i 1854. Deretter fulgte Andreas Stang og Fabian Stang. Sistnevnte førte opp en stor villa der nåværende Bøkevungen ligger. Den gamle herskapsvillaen brant ned for noen år siden.

Hovedbygningen på Prestebakke gård, Gamle Prestebakke, er oppført i første halvdel av 1800-tallet. Her var det i sin tid gjestgiveri, jfr. navnet ”Svenskestua”, jernbaneadministrasjon under bygging av Dalslandsbanen, lokale for kommunestyret, valglokale, helsestasjon og landhandleri – og hovedkvarter for grensevaktene i 1905. Her bodde også bygdas jordmor. I dag tilhører Gamle Prestebakke Idd og Enningdalen Historielag som er et aktivt historielag med meget stor aktivitet.

KARL XII VAR OGSÅ HER

Ulike hæravdelinger har passert eller slått leir på Prestebakke. Mest kjent er Karl XIIIs leir i 1718 i forbindelse med oppmarsjen mot Fredriksten festning.

I 1808 var det flere trefninger rundt i området – bl.a. ved de såkalte ”Svenskegravene” på østsida av Ørsjøen. De norske styrkene angrep de svenske styrkene på Prestebakke 10. juni i en knipe-tangmanøver. Kampene var harde, og kirkegården og kirken ble krigsskueplass. Ved kirken er det reist en bautasten til minne om kampene. I 1905 var ”landstormen” grensevakt på Prestebakke.

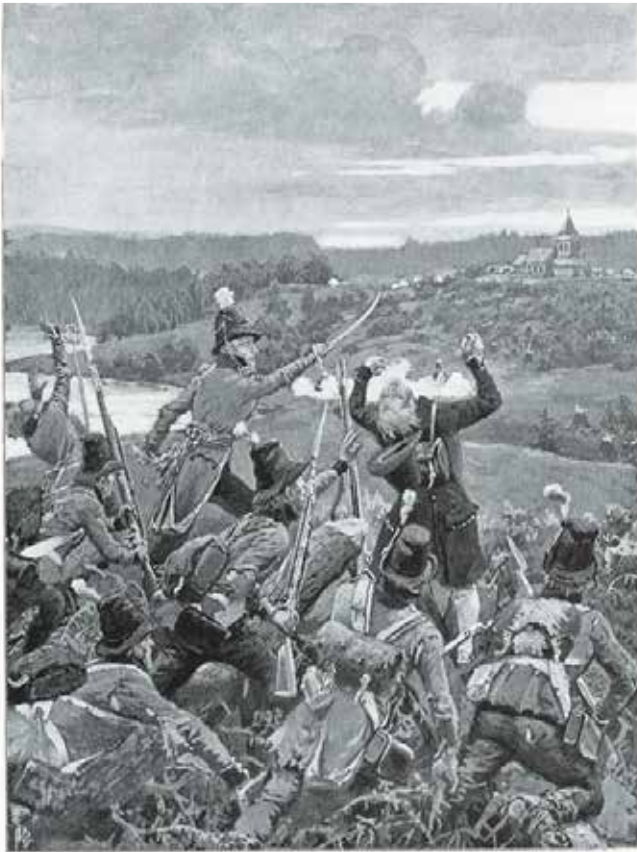
Under den tyske okkupasjonen i 1940-1945 var det igjen militær aktivitet. Tyskerne plasserte bl.a. ut en såkalt brovakt av norske sivilt utkommanderte. Dette var for å forhindre attentat på jernbanebroa som var viktig for tyske forsyninger og transport av soldater.

HER SKAL KIRKEN LIGGE – SA TRULS WIEL

Truls Wiel på Berby ønsket å bygge ny kirke på Prestebakke da den gamle Enningdalen kirke var i svært dårlig forfatning. Han ga tomt og dekket merkostnader. Kirken ble innviet i 1796. I 1808 beskrives den

PRESTEBAKKE et BESØKSMÅL i ØKOMUSEUM GRENSELAND IS OG GRUS - HAV OG SJØ

Ørsjøen er demmet opp av store grusmasser. Navnet Ør (aur) betyr sand eller grus. Landskapet er formet av møtet mellom havet og den store innlandsisen en gang for omkring 12.000 år siden. Denne grusryggen er en del av det ”ytre

Prestebakke_løytnant-Birch-stormer-forhugningene_Scan10047.jpg

fraktet glass fra Øhr Glasværk i nordøstre del av sjøen til Prestebakke for å lastes over på jernbanen.

VEIEN DIT

Prestebakke ligger ved sørenden av Ørsjøen ved riksvei 101. Du kan også kjøre riksvei 22 både fra nord og sør og ta av ved Søtholmen. Tilknyningsveier fra E6 er riksvei 21 over Halden og riksväg 164 fra Skee over Vassbotn eller Håvedalen – Berby. Og fra Dals Ed tar du riksväg 164/166 over Kornsjø.

Les mer om "Affæren på Prestebakke 10. juni 1808 - "...en förbannad historia"": <http://ostfold1814.no/?s=prestebakke>

Litteratur

H. Angell (1914): «Syv-Aars-krigen for 17. mai 1807-1814».

Olaf Forstrøm (1915): «Fredrikshald i 250 Aar».

Harald Bakke (1915): «Id Herred».

Erling Børke (1981): «Minnesmerker i Halden og på Fredriksten».

Anbefalt lesing:

Svein Norheim: «Affæren på Prestebakke 10. juni 1808 – « ... en förbannad historia»»: <http://ostfold1814.no/temaer/affaeren-pa-prestebakke-10-juni-1808-en-forbannad-historia/>

Svein Norheim: "Prestebakke skanse": <http://ostfold1814.no/temaer/prestebakke-skanse/>

som rødmalt tømmerkirke. I dag framstår kirken i klassisistisk stil, marmorfliser på gulv, og marmorerte detaljer i prekestol og altertavle. Tømmerveggene står uten kledning innvendig. Døpefonten er laget av kleber, og en av kirkelokkene kommer fra den gamle kirken.

NY TID MED VEI OG JERNBANE

Prestebakke ligger ved en av innfartsveiene fra Dalsland. Her ble det bl.a. drevet krøtterflokker til markedet i Halden og omvandrende handelsmenn, Gårdfarihandlere, passerte med sine varebylter på ryggen. Etter inngåelsen av unionen i 1814, bestemte den nye kongen Karl Johan at veiforbindelsene mellom de to rikene skulle forbedres. Flere veibyggingsprosjekter ble bestemt med vei over Prestebakke og Kornsjø til Dalsland.

En ny tid kom med jernbaneutbygginga på 1870-tallet. I 1879 ble både Smaalensbanen (Oslo - Halden) og Dalslandsbanen (Halden – Mellerud/Sunnanå) åpnet. Prestebakke fikk egen stasjon som i dag er fredet. I sin tid gikk det også dampbåt på Ørsjøen, og som bl.a.

Svein Norheim: «Skansen på Ende i Enningdalen»: <http://ostfold1814.no/temaer/lokaliteter/skansen-paa-ende-i-enningdalen/>

Svein Norheim: "Georg Adlersparre (1750-1835)": <http://ostfold1814.no/temaer/mennesker/georg-adlersparre-1750-1835/>

Svein Norheim: «Johan Henrik Spørck (1778-1849)»: <http://ostfold1814.no/temaer/mennesker/johan-henrich-sporck-1778-1849/>

Svein Norheim: «Arild Christopher Huitfeldt (1769-1845)»: <http://ostfold1814.no/temaer/arild-christopher-huitfeldt-1769-1845/>

Svein Norheim: "Den ukjente soldates grav på Killingrød I Enningdalen": <http://ostfold1814.no/temaer/den-ukjente-soldats-grav-pa-killingrod-enningdalen/>

Svein Norheim: "Svend Asmundsen Spielgaardsvigen": <http://ostfold1814.no/temaer/den-ukjente-soldats-grav-pa-killingrod-enningdalen/>

7_Rävlyckan-Rävmarken_FlyslippmedutstyrtashåndmogaksjonLøytnantensstabskonferansevarvellykket_Foto_ErlingJohansen.tif

RÄVLYCKAN i RÄVMARKEN ett besöksmål i EKOMUSEUM GRÆNSLAND

***Den norske motståndskampen tog
många vägar under den tyska
ockupationen av Norge 1940-
1945. Ett nätverk av stigar från
Norge till Sverige blev användt av
ulika motståndsgrupper – kurirer
och grænsloser som hjalp
flyktninger trykt över svenska***

***grænsen, förutan Milorg som var en del av den norske Hjemmefronten. Och på svensk
sida blev det många som hjalp dom norske flyktningarna.***

VÆGEN DIT - LANDSKAPET

Från Dals Ed går väg nr. 2183 mot Klevmarken och Nössemark. Efter knappt 15 km ligger f.d. Betaniakapellet på vänster sida, byggt 1920. Rävmarkens byalag övertog huset 1982 och förvandlade det till bygdegård. Missionshuset fick då det nya namnet Rävlyckan. Här är idag ortens samlingsplats. Informationsskylt berättar också en annan historia – från krigets dagar.

BASEN FÖR MOTSTÅNDSMÆNNEN

Här i Rävmarken låg en av norske Milorgs 14 hemliga militära baser på svenskt territorium under januari – maj 1945. På vinden gömdes vapen som släppts ned över Rävmarken av engelska flygplan. I kyrksalen sov tre milorg-soldater på altaravsatsen och i köket fanns vapenverkstad. Ytterligare sex milorg-soldater bodde i ett torp i Rävmarken. Officiellt var de skogshuggare. I realiteten var de norske vapeninstruktörer som sköt in vapen och förberedde gerillakrig mot den tyska ockupationsmakten i Østfold. Rävmarkens skytteförenings skjutbana, som ligger en bit in i skogen, var träningsplats för de norske motståndsmænnen.

Under andra världskriget 1940-1945 leddes Hjemmefronten av norske exilregeringen i London via norske legationen i Stockholm. I samarbete med svenska försvarsstabens underrättelsetjänst C-byrå och dess västsvenska avdelning M-gruppen organiserades 28 illegala smuggellinjer över norske grænsen i Dalsland och Bohuslän. Av dessa gick 18 stycken över Ed varav de två viktigaste gånglinjerna gick över Rävmarken.

I NATTENS MÖRKER ...

På de två smuggellinjerna över grænsen via Rävmarken vid Bodalsviken respektive Lysvattnet bars vapen, pengar, mediciner, mat, post osv. av norske kurirer som ingick i organiserade kurirkedjor på norske sidan. Det var Rävmarkenbornas gamla gångstigar till Halden som togs i bruk igen. M-gruppens militärer ansvarade för att de hemliga norske transportererna kom igenom på svensk sida. Norske motståndsledare, milorg-soldater och flyktingar eskorterades ut och in i Norge på detta sätt. Officiellt var svenska regeringen neutral under andra världskriget.

3_Rävlyckan-Rävmarken_Minnestenen som ble avduket år 2000_Foto-Lars-Erik Hammar.TIF

I skydd av nattmörkret mottogs den 20 april 1945 nedsläpp av vapen från två engelska flygplan – den så kallade "Løytnantens stabskonferanse" som var kodnamnet. Droppet bestod av 30 fallskärmsförsedda containrar med 60 karbiner, 6 Bren-MG, 2 bazookas, ca 6000 gevärspatroner, handgranater och sprängämnen, uniformer, mat osv. Allt transporterades till "Missionshuset".

FRID

Ut på året 1945 blev det klart att friden var nära. Midnatt till 8 maj skulle alla vapen tåga. Det var frid i Europa. "Rävmark-gjengen" kunna begå sig till Halden och göra sin insats när tyskerna överga sig.

DSC_7423.jpg

SKOJAREBERGET ett besöksmål i ØKOMUSEUM BGRÆNSLAND

En boplats efter "skojare" – resandefolket (romanifolket, taterne) i Høkedalen i gamla Rølanda kommun, nu en del av Dals Eds kommun. Du hittar den ca. 300 meter efter avkjørningen från RV 166 på Strømstadsvægen. I højd med Stora

Smedkas finns en P-plats och informationsskylt. Det finns en iordningsställd slinga med informationsskyltar genom området som börjar direkt vid P-platsen. Slingan passerar flera av områdens husgrunder. Slingan, som är knappt 1 km lång, är promenadvänlig men inte anpassad för rullstol eller barnvagn.

NÆR BOSATTE MAN SIG?

På det så kallade Skojareberget bodde på 1800-talet och vid 1900-talets början ett flertal familjer ur resandefolket, mestadels vintertid. Som mest lär det ha funnits ett 20-tal mindre bostadshus av olika slag. Härifrån reste de runt, i både Sverige och Norge, och sålde hantverk och bytte varor. Folket på Skojareberget stammade från två resandesläkter, familjerna Friman och Rosenqvist. Först på platsen var förmodligen Nils Friman och Ulrika Lund som år 1825 fick lov att stanna tillfälligt just här under ett års tid med grannfolkets samtycke. Familjerna växte och i slutet av 1800-talet kan det ha funnits mellan 20 och 30 barn på Skojareberget. Som många andra resande kallades folket här för skojare, och därför fick platsen namnet Skojareberget av lokalbefolkningen. Ordet kommer förmodligen från holländska schooier som betyder ungefär fattig kringvandrande person.

SKOJAREBERGETS OMRÅDEN

Tre av områdena på Skojareberget benäms "Sivers", "Tryggre" och "Myrane". Namnen kommer från hembygdsforskare samt från resande som är släkt med dem som bott där och själva varit där som barn och hälsat på. Det är ytterst sällsynt att de namn som de resande själva haft på platser finns dokumenterade. Det har också gått ett par generationer sedan någon bodde på platser motsvarande Skojareberget och benämningen på platsen har sällan gått vidare. Det är därför särskilt angeläget att namnen på de olika bosättningarna inom Skojareberget bevaras.

HUSGRUNDENS BESKRIVNING

Husgrunder under "Myrane":

Husgrund, ca 7x5 m st, bestående av 0,2-0,4 m st syllstenar och berg i dagen. I Ö delen finns rester av ett spismursröse 2x2 m st och 0,3 m h med ett löst stenblock 0,8x0,3 m st ovanpå. Husgrunden ligger i områdets Ö del. Ca 60 m NNV om husgrunden ligger:

DSC_1240.jpg

Ingång i N bestående av en ca 2 m l gång, ca 0,6 m br och intill 0,5 m dj med enstaka stenblock invid ingången. Sidorna är delvis inrasade och sannolikt har rummet varit något större. Förutom tillfällig bostad för resande har den enligt uppgift varit plats för en luftvärnskanon under andra världskriget. (RAÄ dnr. 3.4.2-4975-2016).

OCH VEM BODDE DÄR?

På platsen som kallas Severin bosatte sig Severin Rosenqvist och Mathilda Jonsdotter Reinholdsson på 1880-talet och bodde här resten av livet. Severin dog 1933. De hade sju barn.

På platsen som kallas Myrane bosatte sig Magnus och Hedda Rosenqvist 1886 och familjen bodde här till 1913. De hade nio barn. Därefter ägdes och brukades platsen av en torparfamilj som inte var resande. På platsen som kallas Tryggre bosatte sig Erik och Maria Rosenqvist på 1880-talet. Maria dog 1897 men Erik bodde kvar till 1917. Det finns inga uppgifter om att de hade barn.

Vill du veta mer? Les på: <http://reisendekartet.no/platser/skojareberget/>

KÄLLOR

Nicklasson, Jan-Olov 2006. Röländaskojarna Nicklasson-Rosenqvist från Skojareberga. I: Gränsporten. Medlemsblad nr 58 Gränsbygdens släktforskare i Dalsland, Bohuslän och Östfold. Munkedal. Institutet för språk och folkminnen i Göteborg. Västsvenska folkminnesarkivets material; DAG IFGH 4820

Arkivuppgifter och berättelser sammanställda av Karl-Erik Karlsson Dals-Ed och Kent Karlsson, Dals-Ed.

Byggnadslämning, 6 m diam, bestående av en 0,5-0,7 m dj och ca 2x2,25 m st nedgrävning som omges av en ca 2 m br och 0,2 m h jordvall. Sidorna är delvis inrasade och sannolikt har rummet varit något större. Mellan husgrunden och byggnadslämningen ligger Myrene källa, oval ca 2x1 m st. 2 m NÖ om byggnadslämningen ligger:

Byggnadslämning, hästskoformad, ca 4,5x3,5 m st, bestående av en ca 0,4 m dj nedgrävning som ger ett rum ca 2x1 m st. Den omges av en svag otydlig vall ca 0,1 m h och drygt 1 m br. Sidorna är inrasade och ojämna. Ca 50 m från husgrunden ligger:

Källargrund, ca 5x4 m st, bestående av delvis raserade kallmurade väggar på långsidorna, ca 1 m h med 3-4, respektive 2 skift av synliga stenar. Ingång i SÖ. Ca 80 m SV om husgrunden ligger:

Byggnadslämning, hästskoformad, ca 7x6 m st, bestående av en nedgrävning, ca 3x2 m st, omgiven av en ca 2 m br och 0,2 m h vall.

5-Snarsmon. Den store tufta utgravd og nedrast vegg restaurert_Foto-Svein NorheimDSC_1326.jpg

om byns utseende och dess folk och inte minst, hans egna möten med dessa människor under några år omkring 1890. Berättelsen är fylld av den tidens schabloner och kanske inte helt tillförlitlig. Enligt uppgift skall platsen ha befolkats under 1870-talet och som mest hyst omkring 30 familjer i ett flertal enkla källarliknande hus eller hyddor. Vissa obekräftade uppgifter talar om en betydligt större befolkning i en stor by med upp emot 30 hus eller hyddor.

SNARSMON ett beöksmål i ØKOMUSEUM GRÄNSLAND

HÄR LÅG EN GÅNG EN BY

Myren här intill kallas Snarsmon. Utefter myren låg en gång den s.k. Tattarstaden. Första gång den blev omskriven var 1929 i boken "Vid Bullaresjöns stränder" av Karl Sjöblom. Han lokalhistoriker och f.d. lärare i trakten och berättade

HUSGRUNDEN

Utefter en sträcka på omkring 500 meter ligger åtminstone fyra större husgrunder, ett par av dessa med mindre husgrunder sida vid sida. Marken mellan husgrunderna bär spår av odling och flera låga stensträngar kan vara rester av stengärdesgårdar. Runda eller ovala gropar kan vara spår efter stukor, enkla skafferier där rotfrukter kunde ligga hela vintern utan att skadas av frost.

RESANDEFOLKET

Bosättarna som kallas resandefolket idkade handel med lokalbefolkningen i båda länderna och valet av boplats gav möjlighet till en fristad på ena eller andra sidan gränsen. Det är endast 400 meter upp till gränsövergången och ett vackert gränsröse. Resande tog sällan de etablerade gränsövergångarna. Där kunde det bli problem med kontroll av både folk och packning. Om man nu fick tillstånd att resa över gränsen över huvud taget. Istället sökte de sig in i de skyddande skogarna där man kunde finna mer okända stigar över gränsen. Dessa vägar och gränsövergångar blev sedan kända av alla resande.

Männens huvudsakliga inkomst skall ha kommit från förtenning av kopparkärl, olika hantverk så som borstbinderi och trådarbeten samt handel med mer långväga varor. Handel med hästar förekom också. Hästen var en viktig dragare men också en statussymbol. Kvinnor och barn skötte boplatsen och odlade nödvändiga grödor. Markägaren, Sixten på Näset, var förmodligen positiv till bosättnings etablering till skillnad från majoriteten av befolkningen. En sägen berättar att han som ersättning skulle få del av den nedgrävda guldyxa som de resande sades leta efter på hans mark.

BYN ÖVERGES

Byn skall ha övergetts under 1920-talet och befolkningen flyttat till Dalsland, Uddevalla och Göteborg eller assimilerats i trakten. De resande själva menar att man kom till Snarsmon tidigare, redan i början

12-Snarsmon_Minneplakett uppsatt med information på resandefolkets språk-romani. Foto-SveinNorheim_DSC_0326.jpg

Undersökningen gav värdefull kunskap om vilken typ av bebyggelse som området innehållit och fynd som ger en ungefärlig åldersbestämning för husgrunderna. Hustypen har flera namn, backstuga eller jordhus är ett par. Hustypen är inte enbart knuten till resandefolket utan en stor del av Fattigsveriges befolkning försökte leva ett drägligt liv i sådana hus under 1800-talet. Husgrunderna är invändigt 4 x 3 meter, med en öppning mot söder eller sydväst och uppförda med natursten.

BACKSTUGANS eller JORDHUSETS KONSTRUKTION

Väggarna i det undersökta huset tyder på att man varit kunnig i stenbyggnadsteknik och därför kunnat uppföra en bostad som säkert var både praktisk och lättskött. Väl formade stenar i ett av de inre hörnen tyder på eldstad. Förmodligen hade man med sig en mindre järnspis som ställdes på hällen och med ett plåtrör genom taket. En upplagd vall runt huset har fungerat som dränering och isolering. Hur takkonstruktionen sett ut är osäkert. Det finns exempel på jordhus med takås men också med platt s.k. pulpettak. Huvudsaken var att taket skyddade mot regn och snö och ledde bort vattnet över vallen. Bland fynden fanns endast sparsamt med taktegel varför taket troligen varit av trä, kanske med mossa eller torv som tätning. Torv har även använts som tätning av stenväggarnas insida. Idag vet vi inte säkert om byn utnyttjades hela året eller om det varit en säsongsboplats. De resande själva menar att folk kom och gick, så boplatsen var troligen befolkad merparten av året.

FYNDEN

Resultatet av undersökningen gav fynd som indikerar att huset använts under 1800-talet och tidigt 1900-tal. Glas och järndelar till ett litet fönster, bitar av porslin och keramik, en kritpipa, en knapp av glas, en bit av en kam, tygfragment av ull, delar av en sko, spik m.m. ger en bild av vanligt förekommande saker i ett vanligt hus från denna tidsperiod. Det är vanskligt att dra slutsatser om säsongsboende eller permanent boende med så få fynd. Inte heller kan man konstatera om huset varit

av 1800-talet, och jagades iväg under 1920-talet. Sägner och sanning har vandrat sida vid sida, den riktiga historien om Snarsmon är höljdd i dunkel. De resande, eller "skojarna", var inget man pratade om och historien fördes inte vidare till nästa generation.

Marken är öppen och lättdränerad och ligger mot söder, i lä för nordanvinden. Ejjdesjön ligger strax intill. Här var säkert en bra plats att bo på, åtminstone sommartid.

VAD HUSGRUNDEN GÖMDE

Boplatsen på Snarsmon betraktas som fornlämning och skyddas enligt fornminneslagen. Husgrunderna ligger glest placerade inom området vilket kan innehålla fler spår av enklare bostäder. Hittills har 7-8 husgrunder konstaterats. Genom området går en gammal körväg, den gamla infarten till gården Olseröd. Idag är den en del av vandringsleden Bohusleden.

Under två säsonger, 2004 och 2005, genomfördes en arkeologisk forskningsundersökning av två av husgrunderna på boplatsen.

övergivet i perioder. Analys av jordprover som samlades in visade på typiska hållmarksväxtlighet som mjölon, hallon och kråkbär. Marken har vid något tillfälle drabbats av brand. Däremot går det inte att ge en bild av boendet genom dessa resultat.

ETT PIONÄRPROJEKT

Arkeologiska undersökningar av utmarksbosättningar från historisk tid är förhållandevis ovanliga och bosättningar efter resandefolket har aldrig tidigare dokumenterats. Detta projekt har därför fått betydelse både för den arkeologiska forskningen och för resandefolkets historieskrivning i Skandinavien. Den utgrävda husgrunden kommer att restaureras till markhöjd för bättre förståelse av husets storlek och konstruktion. Snarsmon ingår som ett av flera besöksmål i denna trakt, med vandringsleder som förbinder de olika sevärdheterna. Via Bohusleden kan man österut fortsätta till Vassbotten. Via stigen upp till gränskumlet kan man sedan vandra på gamla norska vägar ända ned till Holtet och Vassbotten. Öster om Vassbotten ligger den vackra Elgåfossen/Älgafallet.

VÄGEN VAR VÅRT HEM

Resandefolkets historia i Sverige går tillbaks till 1500-talet. De är den första gruppen romer som kom till Skandinavien. En andra grupp anlände i mitten av 1800-talet och kom att kallas zigenare.

Skojare, tavring, knävling, fant, tater, tattare. Resande har under årens lopp fått många benämningar. De sist nämnda benämningarna lär komma från en rysk mongolisk stam, tatarer. Ursprungsbetydelsen förlorades efterhand och tatar benämndes snart alla mörkhyade/mörkhåriga som kom utifrån. I andra länder finns inte den nedsättande benämningen tattare utan de resande heter här Traveller, Reisende eller Voyager. Upp emot 25.000 personer i Sverige har resandebakgrund.

HANDEL och HANTVERK

Resandefolket levde främst på byteshandel och försäljning av hantverk. Fattigdom tvingade också många att bedriva tiggeri och tjuveri. I det gamla bondesamhället välkomnades ofta de resande – för kort tid. De var duktiga på att förtenna kopparkärl, slipa knivar och verktyg och tillverka vispar, korgar och andra redskap. Behovet av dessa tjänster var dock kortvarigt. Resande ombads lämna trakten så snart som möjligt och tvingades ofta att resa vidare. Vägarna blev deras hem.

RESANDEFOLKET I DAG

Idag är de resande integrerade i samhället, men inte assimilerade. Man håller styvt på sin egen kultur där språket, rommani, är det centrala. Språket är en variant av Romani chib, romernas världsspråk som knyter denna kultur samman. Släktsammanhållningen och berättartraditionen är en annan väsentlig del i resandekulturen. Ofta kan man räkna upp sin släkttavla i både fem och sex led. Avsaknaden av egen skriven historia och begränsade möjligheter till skolgång har utvecklat den muntliga traditionen.

FRÅN UTENFÖRSKAP TILL MEDBORGARSKAP?

Den arkeologiska undersökningen på Snarsmon har väckt stort intresse från resandeättlingar i både Sverige och Norge. Flera familjer har själva varit med i utgrävningsarbetet av sina förfäders boplats och i sökandet efter sin egen historia. Man hoppas att undersökningen ska hjälpa till att avdramatisera synen på resandefolket. Det är samtidigt viktigt att uppmärksamma denna befolknings ofta dramatiska historia där utanförskap och svåra sociala omständigheter varit mer regel än undantag. Statens genomförande av etnisk rensning från 1930-talet och många år därefter har idag förbytts i en ambition av upprättelse efter många decenniers lidande.

18-Bebyggelsen-på-Tangen-sett-fra-Kjeøa_Foto-Svein-Norheim_DSC_6268.jpg

parkering.

SPONVIKEN **ett besøksmål** **i ØKOMUSEUM** **GRENSELAND**

Fra E6 tas av til Sponviken 500 meter nord for nye Svinesundbrua. Kjør ned gjennom sentrum av det lille strandstedet Sponviken og følg skilt til båthavna. Gatene gjennom sentrum er svært smale. På tangen mellom fastlandet og Kjeøa er det muligheter for

SPONVIKEN

Sponviken ligger ved munningen av fjordsystemet Ringdalsfjorden - Iddefjorden. På 1400-tallet var det vanlig at hollandske skuter tre ganger i året kom inn til Sponviken for å kjøpe trevirke: rundlast bjelker og skurtømmer, som hollenderne siden foredlet i sitt hjemland. Hollandske skuter kjøpte opp eiketømmer og storvokst furu. Selve navnet er kjent tilbake til 1500-tallet, og er antagelig en gammel betegnelse for tømmer: spon/spaan. I perioder hadde Sponviken egen tollstasjon. Da det omkring år 1500 ble anlagt vannsager langs Tista, lå seilskutene ofte i Sponviken og ventet på laglig vind. Det hendte også at oppskåret plank ble fraktet hit ut på isen om vinteren for videre transport til utlandet.

BOSETNING OG SJØFART

Den første bebyggelsen ble nevnt på 1600-tallet og var tre strandsitter-stuer som hørte inn under Svalerød gård. I 1723 nevnes i "haffnen" Sponviken 6 små hus under Svalerød og 6 under Vik gård. I 1794 heter det at Sponviken "næsten kan anses som et ladested. Der bor en del skippere og lodser, ... og en toldbetjent med 2 røyerter der er ansat". 1840 hadde stedet 150 innbyggere, og veispørsmålet var et diskusjonstema da man "hverken kunde komme til kirke eller ting". Veien ble bygd og ferdigstilt i 1842. I 1915 var det 500 innbyggere. Pr. 1. januar 2017 var det 526 innbyggere!.

Sponviken lå vel til rette for at skippere, styrmenn og sjøfolk slo seg ned her. Fredrikshald var fra 16-1700-tallet i en sterk utvikling. De første sjøfolkene forekommer i kildene fra midten av 1700-tallet. Flere familier med folk knyttet til sjøen hadde i generasjoner sitt tilhold i Sponviken. Sponviken og andre utførselshavner langs Ringdalsfjorden - Iddefjorden lå under "tollderiet udi Svinesund".

FISKE

Losse- og lastevirksomheten var det vesentligste erverv til å begynne med, siden kom fisket. Sponviken var kjent for sitt vadfiske etter brisling. Rundt 1870 opplyses det at sponvikingene var organisert i 16 vadlag med seks mann på hvert lag. Tradisjonen sier at det var her de konstruerte vadeka som med sitt lange slanke og lettrodde skrog og bred baug gjorde det lett å gå om bord og komme i land. I begynnelsen måtte de ofte ro langt sørover for få fangst.

I 1865 var det registrert 35 som engasjert i fiske, i 1875 var det 40 fiskere og dette holdt seg stabilt

10_Sjøbod-i-Bukta-som-er-bevart-fra-den-rike-sildeperioden_Foto-Svein-Norheim_-DSC_0722.jpg
sysselsatt opp mot 120 personer

HANDEL, FORENINGSLIV og SKOLE

Allerede på midten av 1700-tallet foregikk det handelsvirksomhet i Sponviken. Også omreisende handelsmenn kom hit med sine varer. I egen kategori handels- og håndverkere var taterne som tradisjonen forteller var faste gjester i Sponviken fra 1850-tallet og framover. For taterne var Tatersletta ved Bybakken leirplass i lang tid. Andre taterer kom med sine båter og la til ved bryggene. Den første med offisiell tillatelse til å drive handelsvirksomhet var handelsmannen Peder Kjørboe fra Fredrikshald, som fikk kongens tillatelse til å etablere seg med handel her ute i 1839, og flere fulgte på i 1845 (A. Nielsen) og 1849 (høker M.B. Haarby). Nevnes bør Sponvikens Handelslag som lå ved dampskipsbrygga. Virksomheten var i drift fram til 1953 da kjøpmann Per Fjeld overtar. Også denne forretningen er i dag lagt ned – som den siste dagligvareforretning og postkontor i Sponviken.

I 1874 ble Sponvikens indremisjonsforening stiftet, og allerede året etter hadde de reist et. Sponviken bedehus innvies i 1875. I 1913 fikk Sponviken eget likkapell.

Den første skolen i Berg prestegjeld ble opprettet her i 1848 og undervisningen foregikk til å begynne med i privathjem. Den første faste skolen i Berg prestegjeld ble opprettet i Sponviken i 1865, og eget skolebygg ble reist i 1879.

KRIGSÅRA – 2. VERDENSKRIG

Sponvikens nærhet til Sverige – bare en kort rotur over Ringdalsfjorden – ble viktig under den tyske okkupasjonen. Som flere steder langs fjordsystemet Ringdalsfjorden – Iddefjorden etablerte motstandsbevegelsen ulike ruter over fjorden for flyktninger og kurérer. Selv med den tyske

framover. Først makrell-, hummer- og laksefiske, senere overtok sildefisken. Veksten i ladestedet skyldtes først og fremst det rike sildefisken fra 1860-åra – et fiske som varte til omkring 1895. I 1916 kom den første hermetikkfabrikken Sponviken Hermetikkfabrikk a/s. 100-200 personer fikk arbeid i sesongen – spesielt jenter. Deretter kom East Norway Canning Co A/S som i 1927 endret navnet til Sponviken Canning og deretter til A/S Sponviken Packing Co og i 1933 til Sponviken Preserving Co. I 1949 etableres nok et firma East Canning. Til slutt ble det etablert en liten fabrikk på dampskipsbrygga under navnet Fredriksten hermetikkfabrikk. Eventyret om hermetikkindustrien i Sponviken ser sin ende på 1950-tallet.

TRELAST

1893 ble det startet opp sagbruk i Korterødskilen og eier var Christian Bothner fra Fredrikshald. Snart skiftet det eier og navnet ble Fredrikshald Wood Company Ltd - som senere ble til Sponviken Dampsag. Storhetstida for sagbruket var fram til 1920 og årlig var det

tilstedeværelsen i Sponviken kunne denne illegale virksomheten pågå under store deler av krigen. Nevnes bør også utbyggingen av Mørvika fort der det ble bygget et kystfort for to kanonstillinger. to stk. 10,5 cm K331kanoner plassert i kasematter. Anlegget var klart i september 1944. Arbeidet medførte at det var mange tyskere innlosjert i Svalerødkilen. Siste oppgradering av Mørvika fort var i 1985. I 1995 opphørte all militær aktivitet og området er ført tilbake til grunneier.

EN TRAVEL TID

Fra 1890-åra ble Sponviken et populært ferie- og badested. Folk tok inn på små pensjonater. Omkring 1915 opplevde Sponviken sin travleste tid, både på sjø og land. Om sommeren var det et populært feriested. Sommergjestene badet ute på Kjeøa, og de bodde på pensjonat eller tok inn hos private. I nyere tid har folketallet gått dramatisk ned i det opprinnelige Sponviken, men nye bolighus bygges i dag på nye felt slik at stagnasjonen i befolkningen stopper opp.

Men idyllen er der fortsatt, og stedet er i høy grad verd et besøk. Da må man ikke forsømme å ta en tur over på Kjeøa, som i flere hundre år har vært landfast som en følge av at landet har steget. Opprinnelig het den «Kidøen» og var eid av en rekke av de rike familiene i Fredrikshald.

Det er vakkert på Kjeøa. Her finner vi den populære badeplassen Pina, det er yppig vegetasjon og noen store eiketrær som må være svært gamle.

Litteratur:

Ivar Sætrang (1915): "Kirker og Kirkegods i Berg".

Olav Torgersen og Johs. Uglum (1938): "Berg Herred gjennom 100 år 1837-1937".

Helge Warberg (1996): "Sponviken. Historien om et strandsted".

Kjeld Magnussen (2008): "Festningsverk i Østfold. I tiden før 1814". Fortidsminneforeningen avd. Østfold.

Svein Norheim (2012): «En kulturminneseilas på Ringdalsfjorden og Iddefjorden». Økomuseum Grenseland.

05_Stadsmuren slik kunstneren Lennart Karlsson framstiller den_DSC_4078.JPG

sjötransport med vapen och förnödenheter i Dynekilen 27 juni 1716 (no: 8 juli), och därmed saboterat Karl XII:s första försök at invadera Norge.

STRÖMSTADS STADSMUR ett besöksmål i EKOMUSEUM GRÄNSLAND

På fjället öst för staden uppe på Korpberget ligger det några stenar när skjult i gräs och kratt. Stenarna är betydligt mer dramatiska än man kan ana. De är de sista restarna av ett försvarsverk som omfamnade hela Strömstad. De byggdes sedan Tordenskiold med sina eskader sänkt en svensk

UTRUSTNING AV INVASIONSARMÉEN

Kungen beslöt då att ny utrustning skulle läggas upp i Strömstad. Det var ansenliga mängder det rörde sig om, för man kunde inte som invasionsarméer plägar ta för sig av offerets förråd, eftersom Norges livsmedelproduktion var mycket blygsam.

En armé på 30 000 man skulle alltså förses med vapen och föda i sex månader. Från hela Sverige fraktades bland mycket annat 40 000 tunnor havre, 30 000 tunnor övrigt spannmål, 180 000 tunnor hackels för hästarna och ett helt bryggeri som kunde täcka arméns behov av 600 tunnor öl om dagen.

FÖRSVARVERKENE

Detta imponerade förråd måste skyddas. Åt sjösidan anlades under 1717 fyra kanonbatterier:

Carolus på Laholmen

Prins Karl på Plagen

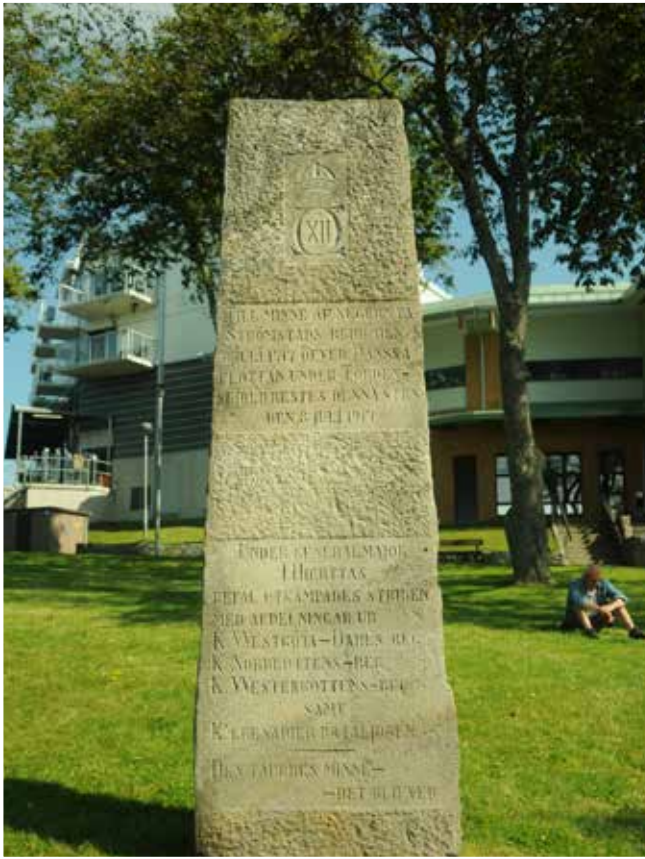
Prinsessan Ulrika vid Skeppsbron

Hiertas skans i närheten av lokstallarna.

I juli 1717 utsattes Strömstad för ett anfall under Tordenskiolds ledning. Det mislyckades, men Karl XII ökade på försvarsverket med ett batteri på Killingholmen. Också på Nötholmen och blev det uppfört et mindre skanseverk.

Huvudbefästningen på landsidan utgjordes av "slottet" Mörner på nuvarande Slotteberget, dvs baracker för garnisonen och kommandanten. Från fästningen gick det en jordvall norrut ner till Strömsån, åt söder en till Karls port vid nuvarande Karlsgatan nedanför den bevarade stenvallen. Där fann också en vindbrygga över en vallgrav. Över Korpberget vid den bevarade muren byggdes en mur som slutade hornverket Clausen vid Vatulandsbacken. Mitt på Korpberget låg redutten Buddenbrock och längs ut på berget Hiertas batteri.

KUNGENS FALL PÅ FREDRIKSTEN

14-LaholmenStrömstadkåbefestet_Tordenskiöldbilåpättasinenedertogvedangrepeti1717_Minneoverkampene_Foto:SNorheim.JPG

Men som vi vet gick allt på tok. Kung Karl sköts på Fredriksten festning i Fredrikshald (Halden) 30 november 1718 (no: 11 decemeber). Följande sommar besattes Bohuslän helt kort av den dansk-norska armén, ledd av danska kungen själv, Fredrik IV, och kronprinsen, blivande Christian VI. Vid återtåget i slutet av september raserade man försvarsverken.

VAR BLEV STADSMUREN AV

Resterna använde Strömstadborna till husbyggen, bryggor och gator. Muren föll i glömska. Sista kända noteringen gjordes av Linnélärjungen Pehr Kalm vid hans besök i staden i 1742. Av hela anläggningen återstår bara några få meter med stenar på Korpeberget.

Kung Carls port

1-Sundsborg_KungCarlsportisande del av området. Här gick vägen med till Svinesund. Bildet visar stedet under beredningsstämman med springer- och skildhus. DSC_1985.jpg

här fanns också en kyrka med begravningsplats. Lägret såg ut som en mindre stad med baracker och timrade hus och med tält i olika former och storlekar. Rakt genom lägret gick den gamla landsvägen, Kungsvägen, från färjeläget och söderut.

SUNDSBORG SKANSAR ett besöksmål i EKOMUSEUM GRÄNSLÄND

800 SOLDATER TRÄNGDES HÄR

I området mellan bergen på svensk side av Svinesund låg det centrala lägret till Karl XII:s befästningssanläggning – Sundsborg - i 1718. Här bodde officerare och delar av manskapet, här fanns verkstäder, matförråd och krutkällare. Ja,

12 SKANSAR BYGGDES HÄR

Här var ett myller av soldater och befäl, av hästar och vagnar. Härifrån drogs tunga kanoner upp till de 12 skansar som anlagts i bergen runt om. Runt om i bergen placerades över 40 artilleripjäser, varav ca 8 st. var granatkastande, de övriga vanliga kanoner på lavetter. Det fanns ständigt förbättringar att göra på byggnader, vallar och murar, avbrutet av olika övningar och exercis. Förutom befäl och soldater fanns många yrkesgrupper representerade. Bagare, tunnbindare, vapensmeder, skraddare och skomakare hade fullt upp med att underhålla de över 800 man som var förlagda här. Även ett antal tvångskommenderade bönder från södra Bohuslän och Dalsland bidrog till byggen och underhåll. Soldaterna var kommenderade periodvis till Sundsborg, bl.a. från Västerbottens-, Smålands- och Hallands Regementen.

KUNG CARLS PORT

Den gamla landsvägen, Kungsvägen, gick tvärs genom lägret som här hade sin södra begränsning. Detta var ingången till Sundsborg söderifrån. Vallarna på båda sidor skulle skydda lägrets centrala del och här fanns en port, kallad Carls Port. Innanför vallen låg kyrkan. Hur denna sett ut är oklart men man kan tänka sig en ganska enkel, barackliknande byggnad. Kyrkogårdar fanns två, de låg bland lövträden mellan berget och Färjevägen. Här har markägare funnit ben och uniformsknappar i senare tid då marken odlades. Erfarenheterna säger att betydligt fler soldater dog i olika sjukdomar än i regelrätt strid. Brist på hygien och en begränsad sjukvård resulterade i många dödsfall under tiden i fält. Hur många som här ligger begravda är okänt.

Runt om i bergen låg flera skansar med både tunga och lätta vapen. Skansarna bestod av mängder av natursten som lagts i kallmur, några med torn eller byggnader i hörnen. På murarna byggdes stockverk som ytterligare skydd mot norska kulor. Mellan skansarna fanns grävda eller av sten uppbyggda skyttegravar. Man kan gå ca 50 meter uppför vallen till höger, följ röd markering. Här ligger resterna av skans Nr. 3 som skulle skydda Carls Port och mot bakhåll söderifrån. Närmast vägen till höger om skylten ligger rester av ett värn från 2:a Världskriget, uppbyggt av betong och av sten från de gamla skansarna.

Sundsborg-skanser_kart-med-detalljer-over-skansene_Sveriges-krig-14.12---Kopi.jpg

en vall, omkring 50 meter lång. Denna vall var en av de första som byggdes då Sunds borg anlades. Förmodligen hade man också monterat risknippen och stockverk över kanten för att minimera synfältet för fienden.

På den plana ytan bakom ställdes Sundsborgs största kanoner upp, sammanlagt åtta stycken. Alla var riktade mot norska sidan och färjeläget nedanför. Kanonerna var av gjutjärn tillverkade vid svenska järnbruk. Förutom vanliga kanoner fanns här haubitzar och mörsare m.fl. De största var s.k. 12-pundiga och vägde ca 1500 kg. 6-pundiga vägde 700 kg. och 3-pundiga ca 400 kg. Räckvidden för dessa kanoner var mellan 300-1200 m. Kulorna var rundkolor av järn. Till den största kanonen vägde kulorna 5,5 kg med en diameter på 12 cm. Även s.k. skräsäckar användes. Dessa bestod av en tygpåse fylld med järnhagel och användes framför allt mot soldater. Dessutom användes granater med sprängverkan. En 12-pundig kanon bemannades av 8 man, 5 man till en 6-pundig och 4 man till en s.k. nickhake på 3 pund.

Sunds borg upplevde flera strider under de två år som fästningen fungerade. Norske Fästningskommendanten Landsberg skrev till norskdanska arméns chef Lützwow 16 aug. 1718 om en strid dagen före: Svenskarna gingo i Karl XII:s närvaro över Svinesund vid Sunds borg, förnaglade 4 kanoner och sprängde en femte på batteriet vid Rörbeck utan att mista en enda man. Genom en häftig kanonad som varade från tidigt på morgonen till aftonen hade de våra tvingats ge sig därifrån.

I början av 1700-talet var här öppen terräng och endast gles skog. Kreatur betade fritt och höll växtligheten nere. Plana markytor utnyttjades för odling, även små jordlotter ute i skogsmarken. Idag är det annorlunda och det kan därför vara svårt att uppfatta landskapets utseende från den tiden.

KUNG KARL XII:S LIKFÄRD

Den 6:e december 1718 fördes Karl XII:s lik från Tistedalen utanför Halden till Sunds borg. Kistan bars av soldater från Svea Livgarde. Liket låg i kommendantens hus natten mellan 6:e och 7:e december. Kroppen fördes därefter till Uddevalla på en svart vagn dragen av sex svarta hästar och eskorterad av 250 man. Man kom fram till Uddevalla 13:e dec där kroppen balsamerades. Begravningen skedde i Riddarholmskyrkan i Stockholm 26 febr. 1719.

HÄR STOD DE STORA KANONERNA

Du står nu i en av många försvarsanläggningar i Svinesundsområdet. Denna är en rest från befästningen Sunds borg som Karl XII lät anlägga 1716-1718 som ett skydd för överfarten över sundet och för insegling till Halden. Efter kungens död på Fredrikstens fästning 1718 rasades skansar och vallar av såväl svenska som danska styrkor året efter.

Soldaterna grävde här ur den naturliga sluttningen, försköt jordmassorna nedåt och formade

HÄR GICK 1600-TALETS E6

Mellan de tidigare unionshuvudstäderna Köpenhamn och Kristiania gick en viktig ridväg som tidigt kom att kallas Kungsvägen. Här färdades postryttare, biskopar, militärer och kungliga sändebud. Här vandrade gesäller och kringresande handelsmän. Än idag kan man se spåren efter den gamla vägen på många håll.. De branta nedfarterna på båda sidor färjelägena var omtalade för sin farlighet, speciellt vintertid då hästar och vagnar ibland måste säkras med rep, stockar och stenar för att inte färden skulle bli för snabb – och halsbrytande. Resandet förr var ett riktigt äventyr. Minnesstenen på muren vid vägkrysset restes för att uppmärksamma en välbehövlig vägförbättring år 1840.

KRIGET 1808 - 1814

I samband med konflikten 1808 kom Svinesund åter i centrum. Skansarna befästes och en svensk officer fick sätta livet till under en "parlamentering". På klipphörnet inne på tomten till höger finns en ristning som minner om händelsen. En "ung, lovande militär", Greve Axel Oxenstjerna, var oförsiktig nog att gå på vägen då ett skott avlossades från ett fönster på andra sidan fjorden. Resultatet blev en dödlig träff. Ännu en konflikt uppstod 1814, då en stor pontonbro slogs över fjorden och de svenska trupperna marscherade in i Østfold. I augusti enades man om fred och i Moss undertecknades konventionen, som innebar överenskommelse om en s.k. personalunion mellan Norge och Sverige.

KUNG CARL XIV JOHAN

Under 1800-talets första hälft växte bebyggelsen på svenska sidan och en ångsåg uppfördes vid Carlsvik. Under denna period uppmärksammade den nyblivne svenske kungen Carl XIV Johan den imponerande naturen i området. Han lär enligt traditionen ha låtit uppföra den vita byggnaden med valmat tak som sin sommarstuga. Än idag kallas huset Kungshuset även om konungen själv aldrig återkom till platsen.

ANDRA VÄRLDSKRIGET

Sundsborg fick åter betydelse under 2:a världskriget då soldater sprängde ner sig i värn och skyddsrum i bergen runtom. Även den gamla lägerplatsen återuppstod fast i mindre format. Här finns ännu rester av kulsprutenästen och kanonvärn. 800 man var förlagda här mellan 1940-1945. Idag kan det vara svårt att särskilja vad som tillhör 1700-talets eller 1900-talets krigshistoria. Spåren går i varandra i en alltmer igenväxande skog.

1_Karl Johans slo-flytebro-over-Svinesund-unders angrepet.på-Norge-i-1814_Bro-ble-liggende-i-mange-år_Her-illustrert-i-1826-av-WR-Wilson_HrS-Kopjng

visar vägen.

SVINESUND ett besöksmål i EKOMUSEUM GRÆNSLAND

Få platser i gränsregionen är så fyllda av olika epokers historia som denna trånga passage mellan två länder. Platsen har under århundraden lockat konstnärer som alla imponerats och inspirerats av fjordlandskapets skönhet och dramatik. Via E6 når man Gamla Svinesundsbron, skyltar

NAMNET

Namnet Svinesunds ursprung är inte helt klarlagt men namnet går långt tillbaka, till Harald Hårfagres tid, och nämns flera gånger i Snorre Sturlasons kungasagor från 1200-talet. Under medeltiden utgjorde Svinesund gränsen mellan Ranrike och Borgarsyssel.

FORNMINNER

Redan under stenåldern fanns här människor som utnyttjade havets och fjordens resurser. På den norska sidan har flera boplatser registrerats på platåerna vid bland annat Rørbekk (Oscar Torpheimen). Vattnet stod då uppemot 60 meter högre än idag, dvs. nästan i kant med dagens brobana.

Nordväst om Svinesund ligger en stor fornborg från järnåldern uppe på Børsåsen. Här finns bevarade murar som skyddat mot angriparna. Också på den svenska sidan finns fornborgar precis vid bron, de så kallade tvillingborgarna.

MEDELTIDEN och BISKOP JENS NILSSØN

Under medeltiden fungerade Svinesund som en gränsmarkering mellan landskapen Viken och Borgarsyssel. Det är först på 1530-talet som Svinesund omtalas i källorna. Då handlar det om timmerhantering.

Då biskop Jens Nilssøn red på sina visitatsresor i slutet av 1500-talet omtalar han Svinesund. Redan då fanns en etablerad överfart.

"Saa droge wi offuer sundet met fergen i sudsudost 2 pilskud offuer. I nordoust it pilskud fra fergehusit ligger it hoigt berg, der paa sigis at haffue standit i slot hed Suinborg och der tuert offuer paa it andet berg paa den syndre side sigis och at skulle haffue standit it slot."

Jens Nilssøn 6 mars 1594

ROSKILDEFREDEN 1658

Genom freden i Roskilde 1658 kom Bohuslän att tillfalla Sverige och riksgränsen mellan Sverige och Norge drogs mitt i sundet. Där byggdes ett färjeläge på båda sidor av sundet, och båda land anställda

5_Svinesundbroa_detalj_Foto-Svein-Norheim_DSC_6772.jpg

en färjkarl. Här fanns också gränspostkontor och tullstationer på båda sidor av gränsen.

Kriget var dock inte slut april 1658 utan samma år befästes båda sidor av sundet. En större skans uppfördes från 1675 på Kjeøa vid Sponviken som bas för anfall mot Sverige och för att bevaka innseglingen till Halden. Den fungerade också som lås för sjöangrepp mot Fredrikstens fästning som var uppförd från 1661.

KARL XII

Även på svensk sida anlades ett befästningsverk av Karl XII i 1716, som kom att kallas Sundsborg. Detta ligger ovanför bebyggelsen vid färjeläget men har bara vallar och stenmurar bevarade. Sundsborgs tid som befästning varade endast mellan 1716 och 1719 och revs av norrmännen kort efter den svenska arméns nederlag på Fredrikstens fästning 30 november (no. tidsräkning: 11. desember) 1718.

FÄRJEMANNEN

På norska sidan uppfördes efter kriget nya färjehus och byggnader för färjemannen Gunder Jonsson. Under 1600-talets slut och hela 1700-talet har vi bemannade färjeställen på båda sidor samt ett gästgiveri på svenska sidan.

Den gamla landsvägen från färjeläget, Kungsvägen, gick tvärs genom lägret på Sundsborg. Vägen var en viktig kontakt för bl.a. postryttare mellan de gamla huvudstäderna Köpenhamn och Oslo. De branta nedfarterna på båda sidor färjelägena var omtalade för sin farlighet, speciellt vintertid då hästar och vagnar ibland måste säkras med rep, stockar och stenar för att inte färden skulle bli för snabb – och halsbrytande. Resandet förr var ett riktigt äventyr. Från och med 1758 lades den norska posttransporten till utlandet över Svinesund och färjemannen erhöll 4 daler per år för att ombesörja transporten över fjorden.

GUSTAV III

Den svenske kungen Gustav III besökte Svinesund 1772. Här roddes han vidare mot Halden och fästningen för att förbereda ett storpolitiskt möte. Flera resenärer har under 1700-talets mitt beskrivit vedermödorna av att ta sig nedför och uppför backarna till färjeöverfarten, men också om platsens historia.

"I thenna Hogdals Socken ½ mil från Fridrickshald, ligger Swinsund, rättare Swenasund, effter en gammal Chrönicka, hvaräst alla resande till ock från Norrige, färjas öfwer med en stor pråm, som tar in både Hästar och Careter på en gång, ock är ej längre än et Musquets Skott öfwer. 1716 hade sal. Kong Carl låtit anlägga en Läncke-Brygga ther, på hwilken wår Swänska Armée marcherade öfwer, in åt Norrige, tå ock ther på klip-porna bygdes åtskilliga Baraquer, Proviand-Bryg- och Bakare-Huser, jämwäl små skantzar 12 till antalet."

KRIGET 1808 - 1814

I samband med konflikterna på 1800-talets början kom Svinesund i centrum återigen. Skansarna be-fästes och en svensk officer fick sätta livet till under en parlamentering, 1814 slogs en stor pontonbro över fjorden och de svenska trupperna marscherade in i Østfold. I augusti enades man om fred och i Moss undertecknades konventionen, som innebar union mellan Norge och Sverige.

Efter kriget och unionens bildande genomfördes flera förbättringar av vägarna. På norska sidan etablerades 1839 ett postkontor i empirebyggnaden vid Gamle Svinesund. Gården hade övergått i släk-ten Møllers ägo och skulle så förbli ända in på 1900-talet. Postmästare Møller på utvecklade sin verk-samhet och drev båtbyggeri. Själv var han en mycket duktig nöjesseglare och vann många regattor.

ÅNGSÅG och JÄRNVÄG

I mitten av 1800-talet växte bebyggelsen på svenska sidan och en ångsåg uppfördes vid Carlsvik. Vid 1800-talets slut utvecklades ångfartygen och många transporter kom att ske sjövägen. Även järnvä-gen från Oslo över Halden till Dalsland kom att påverka resvanorna och Svinesund kom att hamna vid sidan. Postkontoret lades ner då posten sändes med järnväg, och ända fram till bilismens utveckling i mitten av 1900-talet var det ganska stilla i Svinesund. I bilismens barndom färjades bilarna på prämar, som drogs av motorbåtar. Här vid vändplatsen ses den stenskodda rampen till färjan, färjkarlens röda båthus och strax bakom det lilla krämfärgade tullhuset. Allt blev överflödigt när bron byggdes.

UNIONSKRIS OCH UPPRUSTNING

BRO MED FÖRHINDER

Efter unionsupplösningen 1905 blev funderingarna på en järnvägsanslutning mellan Bohuslän och Østfold allt starkare men förslagen förkastades. 1932 föreslog riksdagsman Carl O Lindhagen att en kombinerad järnvägs- och vägbro skulle byggas över Svinesund. En svensk-norsk kommitté tillsattes och olika alternativ utreddes. Från svensk sida drev man ett broalternativ i granit. Detta både för att stimulera arbetstillfällena inom stenindustrin och för att få en bro som tålde tung trafik. 1938 beslöt såväl Stortinget som Riksdagen att uppföra en vägbro enligt det svenska alternativet. I april 1939 star-tade arbetet av firman Armerad Betong i Malmö. Under ledning av Albin Olsson var som mest 140 man sysselsatta i arbetet. De stora träbågarna reste sig över sundet och vid påsken 1940 var pelarna klara på båda sidor, liksom brospannet.

Arbetet med bron över Svinesund startade 1939. 9 april 1940 invaderade Tyskland Norge och bro-bygget stoppades. Den 16 april står emellertid den tyska ockupationsmakten på norska sidan vid Svinesund. Arbetet stannar upp och befästningar anläggs på båda sidor. Under slutet av 1940 startar så byggnadsarbetena på bron igen. På sommaren 1942 var bron nästan helt färdigställd, men kom att stå avspärrad ända fram till freden den 8 maj 1945. Bron var minerad under kriget. Ett blixtnedslag orsakade en explosion i brospannen. Eller var det sabotage?

Tyska Wehrmacht upprättade endast några dagar efter invasionen en bas vid Svinesund och började ombyggnationen av Hjelmkollen. Man byggde därefter omfattande skyttegravar på Kjeöya utanför Sponviken västerut. Dessa var främst för bevakning av svenska sidan och inloppet till Idefjorden. På svenska sidan rullades kilometervis med taggtråd ut och olika staketkonstruktioner förstärkte skyddet mot fjorden och den eventuella fienden, ofta i samma lägen som det gamla Sundsborg. Sammanlagt byggdes omkring 70 värn, skyddsrum och nästen av olika typer och storlekar i området. Utefter fjorden finns också flera platser som fick strategisk betydelse i samband med flyktingströmmen under kriget.

Den 15 juni 1946 invigdes bron. Den hade då kostat cirka 3.3 miljoner. Invigningen förrättades av kung Haakon och kronprins Gustaf Adolf inför uppskattningsvis 15.000 intresserade deltagare. Efter högtidligheterna på bron begav sig de kungliga gästerna till Strömstad för middag på restaurang Skagerack. Dagen var en festdag för alla i Haldenområdet, då man fick vandra över till svenska sidan på den nya bron. Gränskontrollen var dock hård efter kriget och alla måste ha passersedel.

År 1946 passerade sammanlagt cirka 6.300 motorfordon över Svinesund från Norge till Sverige. Alla kontrollerades av tullen. 1950 invigdes en ny tullstation på den norska sidan. Denna låg mitt i vägbanan. På 1980-talets mitt passerade 2.8 – 2.9 miljoner motorfordon i båda riktningarna över Svinesund. Idag är siffran över 3 miljoner.

Bron är sedan 2005 ett gemensamt svenskt-norskt byggnadsminne och området på svenska sidan är av riksintresse. Färjeläget är ett av Vägverkets vägminnesområden. På norska sidan är Gamla Svinesund skyddat av kulturminneslagen.

Och en ny bro er uppfört över Svinesund några kilometer vest för den gamla bron. Bron ble öppnat i 2005.

Litteratur

Vägverket. Vägförvaltningen i Göteborgs och Bohus län (1986): "Bro mellan Sverige och Norge över Svinesund".

Rolf Danielsson og Arvid Johanson (1996): «Svinesund. Bron, gränsfolket och historien / Brua, grensefolkjet og historien».

Mogens Skovborg (2005): «Gamle Svinesund. Historien om et færgested».

Svein Norheim (2012): «En kulturminneseilas på Ringdalsfjorden og Iddefjorden». Økomuseum Grenseland.

Anbefalt lesing:

Svein Norheim: «Svinesund angripes»: <http://www.1718.no/svinesund-angripes/>

Svein Norheim

Svein Norheim: «Bru over Svinesund»: <http://ostfold1814.no/temaer/lokaliteter/bru-svinesund/>

Svein Norheim: «Skuddet ved Svinesund 29. juni 1808»: <http://ostfold1814.no/temaer/skuddet-ved-svinesund-29-juni-1808/>

19-Mads Wiels Bomuldsfabrique troner på toppen av fossefallet 'Helvetesfossen'_Privat eie...Foto-Jens Bakke.jpg

TISTEDALEN et besøksmål i ØKOMUSEUM GRENSELAND

Industristedet Tistedalen ligger 4,5 km fra Halden sentrum ved Haldenvassdraget og vestre ende av Femsjøen. Mange veier fører til Tistedalen – riksvei 21 fra E6 og Aremark, riksvei 106 fra Nössemark og riksvei 101 fra sør. Tistedalen som industristed, opps-

to med sagbruksvirksomheten – antagelig på slutten av 1400-tallet da kunnskapen om å utnytte fossekraften ved hjelp av vannhjulet ble kjent.

ISENS LANDSKAP

I Tistedalen møtes eldgamle ferdselsårer dannet av to dominerende landskapstrekk – Raet og Haldenvassdraget. Raet er den store grusryggen som går i nordvest - sørøst gjennom hele Østfold, og fortsetter inn i Dalsland og demmer bl.a. opp Stora Lee ved Dals Ed. Raet ble dannet i møtet mellom havet og den store innlandsisen for 12.000 år siden. Raet ble en naturlig ferdselsvei gjennom landskapet.

I Tistedalen brøt vannet igjennom Raet og det 100 km lange Haldenvassdragets vei til Iddefjorden lå åpen. På vannets vei ned til fjorden ble det dannet tre viktige fossefall.

SAGENES HVIN FYLTE DALEN

Fløting av tømmer i Haldenvassdraget er kjent fra 1200-tallet. Fløtingen krevde etter hvert samarbeid mellom de ulike skogeierne. Tømmeret ble skipet ut til andre deler av landet og til land som Holland og England.

Utnyttelsen av vannkrafta ble kjent i Halden-området omkring år 1500. Fra da av skulle alt tømmeret til sagene i Tistedalen! Fra svensk side ble det etter hvert også overført tømmer fra Stora Lee. Ved utløpet av Femsjøen ble Svanedammen bygget, og dammen regulerte vannføringen til sagene via et rennesystem. Tidlig ble det dannet organisasjoner som regulerte disse ulike forholdene.

På 1700-tallet var det 33 oppgangssager (man regnet i sagblader) langs Tistavassdraget mellom Halden og Tistedalen – 4 sager i hver av fossefallene Porsnes og Skåningsfoss, og 25 sager i den 67 m høye Tistedalsfossen. Rettighetene til å sage tømmer for eksport var nøye regulert av myndighetene. Det ble utstedt sagbruksprivilegier av Kongen.

I 1859 slo sagbrukseierne seg sammen i ett selskap - Saugbrugsforeningen. De små sagene ble revet og tre store sagbruk anlagt på sørsida av Tistedalsfossen. Fra 1866 bygdes det opp et stort høvleri nede ved Iddefjorden, og skåren last ble sendt i plankerenne fra sagene ned til Høvleriet. I 1906 ble sagene lagt ned og et nytt moderne sagbruk bygd på Høvleriet. 1907 åpnet Saugbrugsforeningen sitt nye kraftverk nedenfor Tistedalsfossen. I 1908 bygdes Cellulosefabrikken lenger nede i dalen på "Kaken" der det utviklet seg en moderne treforedlingsindustri.

15- Bomuldspinderiets anlegg_flyfoto_HhS.tif

ned i 1906

TISTEDALEN VED FEMSJØENS BREDD

I Tistedalen sentrum kan du spasere gatelangs og studere gamle og nyere arbeiderboliger og forretningsbygg. Ulike boområder tilhørte de ulike industrimiljøene. I det gamle Tistedalen var det sterkt skille mellom de gamle sagbrukene, «Lelle-Sverige» (jernverket) og den utpregete kvinnearbeidsplassen på «Spinderiet». Dette ga seg uttrykk også med egne forretninger og egne foreninger. Her finnes også et par 1700-tallsbygninger – Karl 12s hus og "Gata". Det går en idyllisk spaservei langs vassdraget der du lett finner til Veden skog med ulike kulturminner (se besøksmål). 500 m nordover på Raet ligger Veden skanse og Berg Bygdetun.

Litteratur

Olaf Forstrøm (1915): «Fredrikshald i 250 Aar».

Frank Kiel Jacobsen (1989): «Sævvekællær og spinnejenter».

Roger Prang (2014): «Kokkhaugen. Mellom herregård og spinnosal».

INDUSTRIENS VUGGE LÅ I TISTEDALEN

I 1813 etablertes Norges første såkalte moderne industribedrift – Mads Wiels Bomuldsfabrique - som seinere ble hetende Haldens Bomuldspinderi & Væveri. Bomullsballer ble importert for å spinne garn, fra 1877 vevdes også stoffer. Med oppstarten av veveriet ble det hentet inn jenter fra Allingsås som fagarbeidere fra tekstilfabrikene der. Fabrikken ble en av Norges største tekstilbedrifter med rundt 600 ansatte på det meste. Bomuldspinderiet gikk konkurs i 1971.

I 1829 ble Cathrineholm Jernværk startet opp som spiker- og kjettingsmie. Seinere ble det utvidet med støperi, mekanisk verksted og emaljefabrikk. Råjernet kom fra Sverige og ble fraktet på vintervei til Tistedalen. Men det var ikke bare jernety som kom fra Sverige. Et jernverk var i nyere tid nytt i Halden og derfor hentet man svenske fagarbeidere fra svenske jernverk. Likeledes hentet man tyske fagarbeidere til verket. Til jernverket hørte også 10-12 store kullmiler som brant smiekull av avfallet fra sagene. Kullmilene stoppet da sagene ble lagt

3_Tullstationen i Vassbotten på grunnende norske grenseskillet. Legg merke til vobom mende alle måtte visse pass fra til 1960-tallet. Arkiv: Blomus Gr-land_301.TIF

VASSBOTTEN-HOLTET et BESØKSMÅL i ØKOMUSEUM GRENSELAND

Vår og sommer står foran oss og nå skal alle de fine turene i grensetraktene planlegges. Kjør gjerne BLÅ-GRØNNE VEIEN – en perle sammenlignet med å rase i vei på E6. Senk skuldrene og la natur- og kulturinntrykkene sige innover deg. På grensa ved Holtet-

Vassbotten der «Riksgränsen följer bäcken / Riksgrensen følger bekken», kan du besøke ELGÅFOSSEN, HOLTET-VASSBOTTEN og SNARSMON.

NY RIKSGRENSE I 1658

Ved Roskildefreden 1658 ble Bohuslän ble den svenske-norske grensen trukket midt i Iddefjorden og Ringdalsfjorden. Enningdalselva ville vært den naturlige fortsettelsen av grensa, men ikke for nordmennene. Landshøvdingen Harald Stake og guvernøren Rutger von Ascheberg presenterte et fristende tilbud: Grensa i elva, så får Norge sognene Särna och Idre. Enningdalselva forble norsk. Forklaringen var den omfattende og innbringende tømmerhåndteringen. Her lå en rad med sager, og elva trengtes til å transportere tømmeret. Lakse- og ålefisket var også betydelige ressurser i vassdraget.

Grensen mot Dalsland har middelalderske aner, men ingen visste nøyaktig hvor den gikk. Først ved grenseoppgangen i 1751 ble den endelig fastsatt.

Dalsland og nordre Bohuslän har alltid vært "gläsbygd" i Sverige. Den nærmeste byen var Halden. På norsk side er det tvert om. Nærheten til hovedstaden og de svenske grenseområdene gjorde Halden til en viktig by for handel og industri.

GAMMEL GRENSEHANDEL

Ved Vassbotten passerte mange bønder fra Bohuslän og Dalsland på vei til Halden (Fredrikshald) lesset opp med skinn, korn, smør og kjøtt. Flokker med storfe ble drevet over grensa, og enda lengre inn i landet kom det takkjern og tjære. Seilskipene lå på redan Fredrikshald og ventet på frakt. Bøndene hadde med seg tilbake konfeksjonsvarer, tørrfisk, salt, sukker, silke- og bomullstøy, tobakk, kaffe, vin og krydder.

På 1800-tallet begynte arbeidsvandringene fra de svenske grensedistriktene til industrien i Fredrikshald og som gårdsarbeidere på gårdene. Industriene var granitt, sko, jernverk, teglverk (tägel), bomullsveveri, glass og torv. Unionen mellom Sverige og Norge som ble inngått i 1814, skapte etter hvert en blomstringstid for Halden-samfunnet, men mot slutten av unionen, som ble oppløst i 1905, hardnet klimaet mellom unionspartnerne. Fra nær fri handel mellom grannelandene ble det reist nye tollmurer og arbeidsvandringene flatet ut. Krigsfaren var overhengende i 1905, men fornuften seiret og Sverige og Norge kunne gå inn i en ny tid og bygge nye samarbeidsmodeller.

14_Informasjonstavla ved Kitterødgårdene_Foto-Lars-Erik Hammar_2018.TIF

MARGARINUNGER og PORSELEN

I Vassbotten åpnet Janne Johannesson forretning i 1892, og etter hvert også kafé og bensinstasjon for pengene han hadde spart opp i amerikanske gruver. Sønnen Erland tok over rett før andre verdenskrig brøt ut. All sivil virksomhet ble forbudt langs grensen. Men i Vassbotten lå 5.000 soldater, og Erlands forretning gikk strålende. I huset satt grensevakter og tok imot flyktninger. Erland selv tok mange sjanser gjennom å smugle varer og informasjon til norsk side.

Etter krigen var det mangel på de fleste varer i Norge. Prisene var høye og tollerne strenge med både valuta og varer. Mange fikk handle på kreditt, og Erland har fortalt at hvert eneste øre ble betalt tilbake. På 1950-tallet ble Norge et forlokkende «paradis» for mange i Sverige. Sukker, margarin, smør og såpe ble p.g.a. av norsk avgiftspolitik billigere i Norge og etter hvert ble det satt opp busser med kvinner og menn som kjørte til Norge for å handle. Mennenes nikkersbukser ("eplenikkers") ble fortreffelige gjømmesteder for forbudte varer,

mens kvinnene tok seg gjennom tollene med metervis med tøyser surret rundt kroppen under kåpa. 15 kilo var kvoten man fikk ha med seg tilbake av bl.a. margarin, sukker og mel. Det var i denne tida begrepet «maragarinunge» oppsto. Barn i trakten tjente en slant på å være «maragarinunge». De gikk på «utlån» til svenskene som skulle over på norsk side for å handle. Men tollerne grep etter hvert resolutt inn når samme barn dukket opp i ulike familier!

GRENSEHANDELEN GÅR MOT SLUTTEN

Valutaendringer og ny avgiftspolitik gjorde at i 1982 snudde grensehandelen. Nå var det horder av nordmenn som begynte å reise til svenske gresedistrikter for å handle – sukker, tobakk, kjøtt, alkohol og mye mer. På Vassbotten tok man inn annen sortering av porselen fra Rörstrand i Lidköping og dette ble en suksess i mange år.

I dag er denne grensehandelen her i grensetraktene en saga blott. Butikkene både på norsk side er lagt ned og tollerne har forlenget forlatt «åstedet». Handelen er overtatt av store handelssentra og byene som Svinesund, Nordby og Strömstad.

Tollstasjonene på grensa ble lagt ned og gamle Holtet tollstasjon som ble etter mange år drevet som serveringsstedet "Grensehuset". Det samme skjedde noen år senere med butikken på Vassbotten. I dag ligger grenseovergangen både på svensk og norsk side kun med minnene etter det som en gang var et sydende liv med handel.

4_Femsjøen sett fra Veden gård_NG.K&H.A.19175.jpg

VEDEN SKOG et besøksmål i ØKOMUSEUM GRENSELAND

Veden skog ligger mot Femsjøen og dennes utløp mot Tistedalen og Iddefjorden. Det var her vannet klarte å bryte igjennom den enorme grusryggen RAET. For 20 000 år siden trakk isen seg tilbake. Klimaendringen gjorde at den store innlandsbreen som lå

over hele Skandinavia, begynte å vokse. Isen skjøv opp foran seg enorme mengder grus, sand og leire. Is og hav møttes og dannet en sammenhengende grusrygg tvers igjennom hele Østfold og over til Vestfold og videre rundt kysten. Videre sørøstover går Raet gjennom Dalsland og videre østover mot Finland.

GEOLOGI

I Veden skog består berggrunnen av gneis. For ca. 250 millioner år siden var det stor geologisk aktivitet i Oslofjord-området, og grunnfjellsområdet sprakk opp i mange blokker. En slik sprekkzone finner vi i dag igjen som Haldenvassdraget med Femsjøen, Tistedalen og Iddefjorden-Ringdalsfjorden.

De store grusmassene i som utgjør Veden skog da Raet ble dannet, er en stor ressurs. Utvinning av grus og sand startet rundt år 1900 og ble avsluttet i 1988. Sand fra dette grustaket ble blant annet brukt til å bygge Svinesundbrua under 2. verdenskrig.

Veden grustak ble i 1990 fylt opp med over 700.000 kubikkmeter stein fra Saugbrugsforeningens utsprenget for magasinpairfabrikken PM6. Landskapet er delvis tilbakeført med sprengsten til slik det var før uttak av grus tok til.

VEGETASJON og FUGLER

En stor del av det ca. 300 mål store området består av løvskog.

Bjørk, gråor og selje dominerer, og her er innslag av varmekjære sorter som alm, ask, eik, hassel, lind, spisslønn og svartor.

Mye av løvskogen har de senere årene fått rå seg selv. Innslaget av tørre stubber og trær har dermed blitt større. Dette er en naturlig utvikling i skog som ikke kultiveres. Insektlivet er svært rikt i et miljø med råtnende trær, blader og øvrig organisk materiale.

Knapt noen naturtype i Norge har et rikere insekt- og fugleliv enn denne type løvskog. I Remmendalen har undersøkelser vist en fugletetthet på opp mot 1500 par pr. km². Dette står i kontrast til den kar- rige, lavbonitets furuskog vi har en del av i Haldens utmarker - med bare 100 - 150 par pr. km².

De mest interessante fugleområdene finnes mellom Tistedalshallen og Veden gård, sør for Tistedalshallen, på holmene i Løken og i strandsonen langs Femsjøen.

2-kart med plassering av infanteriskansen (her tegnet som en innelukket skanse - redutt)_gst.mil.stat.F II vol.6 veden.jpg

vadet (Va-renna), vært et viktig sted for kryssing av Tista. Før oppdemmingen ved Svanedammen var renna et grunnere elvefår der det var mulig å vade over. Kunnskapen om vannhjulet kom rundt 1500, og førte til en voksende bosetting knyttet til vannsager og møller i Tistedalsfossen.

Vadet eller Va' går også under navnet Veden-vadet eller Bjørnstad-vadet. Tidligere var dette det eneste mulige krysningspunktet over elva før broa i Tistedalen sentrum ble bygget – antagelig omkring 1500. Fra eldgammel tid ble Raet brukt som ferdselsåre, og det er fra denne tida Vadet har fått sitt navn. Slike passeringpunkt fikk også militærstrategisk betydning, og man bygde skanser for å kontrollere eller hindre passering i krigstid.

BAUTASTENER

Antas å være fra yngre jernalder ca. 400 - 600 e.Kr. Stenene er trekvart meter høye og smale. Har vært flyttet flere ganger pga. grustaket og fikk sin nåværende plass i skråningen sørøst for Veden gård omkring 1980.

SVENSKER ANGREP

I 1660 hadde svenskene leir på Veden. Karl XII angrep Halden og Fredriksten festning første gang i 1716. Norske styrker under ledelse av oberst Landsberg forskanset seg på nordsiden av Vadet, og det ble en blodig stillingskrig. Nordmennene plasserte spanske ryttere (spisse tømmerstokker) i Va-renna for å hindre svenskene i å ta seg over. I slaget ble 40 svenske soldater drept. Disse skal ha blitt begravd i ei myr på Bjørnstad gård. Skansene er fortsatt godt synlige oppe på Raet.

I 1814 forsvarte kaptein Spørck og hans menn skansen ved Vadet med 300 mann mot en svensk hærstyrke som forsøkte å passere Vadet.

VEDEN SKANSE

Et såkalt possisjonsbatteri, anlagt i åra 1902-04. Ligger noen hundre meter lengre nordover. Dette var en jordskanse med tre kanonbatterier – Asak-batteriet, Tistedals-batteriet og Gyldenløve-batteriet. Skansene er tydelig i terrenget. I dag ligger Berg Bygdetun på skansen.

Karakterartene for området er bøksanger, gulsanger, hagesanger, munk, dvergspett, løvmeis og spettmeis. Her er påvist fåtallige arter som myrsanger, rosenfink og stjertmeis. Det rike fuglelivet oppleves best en tidlig mai- eller junimorgen. Da er fuglesangen så intens at det kan synes umulig for et utrenet øre å skjelne de ulike artene fra hverandre

VADET

Fra forhistorisk tid har

VEDEN GÅRD

På toppen av Raet troner Veden gård som er nevnt første gang i 1344 som kongelig gods. Veden var adelig herregård fra ca. 1635, etter sigende Norges minste herregård, og som mistet sine privilegier etter 1802.

Privilegiene for herregården knyttet seg først og fremst til sagbruksrettighetene i Tistedalsfossen der 25 oppgangssager lå på rekke og rad på 16-17000-tallet. Flere av de store adelsfamiliene og Fredrikshalds gamle kjøpmannsaristokrati var eiere av sagene. I 1854 kjøpte Saugbrugs Corporationen Veden, og i 1859 går Veden over til Saugbrugsforeningen som er eier fram til 1990-tallet. Nå er Veden i privat eie.

Bygningen er fra første halvdel av 1700-tall. Den ble renoverert i Saugbrugs Corporationens tid 1855-59 og fikk da sitt nåværende utseende.

MINNESTEN

Fra 1600 tallet. Reist av forpakteren Niels Christensøn på Veden gård. Har blitt flyttet flere ganger. Inskripsjonen forteller om forpakterens liv på Veden.

«Niels Christensøn fød i Wisbor i Giidland A.o 1595. Kom til Wedengaar A.o 1599.

Hafde den at forvalte til A.o 1625, 20 aar paa Regenmskab 4 Aar forpagtning. ...

THOMINE I VA

Rundt århundreskiftet bodde den piperøkende Thomine Johansen, kalt Thomine i Va (født i 1866) i ei lita stue ved skansen. Stua skal ha vært en gammel husmannsplass under Veden gård fra slutten av 1700-tallet. Selve stua er borte, men grunnmuren ses fortsatt, og noen få syriner vokser der hagen var. Thomine i Va livnærte seg blant annet med å lage og selge kremmerhusknekk (brunt sukker).

DANSARPLAN

Noen titalls meter nord for Thomines hus, på toppen av raet, lå den såkalte "dansarplan" med utsikt over hele Tistedal og Femsjøen. Dette var en åpen slette hvor det ble danset og festet rundt forrige århundreskiftet. Monumentet reist til minne om svenskekrigene skal opprinnelig ha stått her ved en forsvunnet redutt, men ble flyttet til sin nåværende plass i 1955 da "dansarplan" forsvant i forbindelse med utvidelsen av det store grustaket.

TØMMEROPPLAG

I tiden 1900-1911 ble det opprettet et lagringsområde for tømmer i skråningen ned til Femsjøen. To kjerrater dro tømmeret i land. Fundamentene til disse står fortsatt ved bredden. Ved den nordre kjerraten står fortsatt et teglstenshus. Her var en vannpumpe som ble brukt til å spyle tømmerstokkene rene. Kjerratene dro tømmer opp fra Femsjøen til tørking (tørket i ett år) i området der Tistedalshallen og fotballbanene ligger i dag. En taubane for tømmer sto ferdig i 1911. Banen fraktet tømmeret videre over Veden, og helt ned til Kaken. Denne luftbanen startet i veikrysset like sør for Tistedalshallen. Det finnes fortsatt fundamentet etter banen i området ved Tistedalen kirk. Taubanen ble lagt ned rundt 1955.

Like ved finnes også grunnmuren til "spiselokalet", for arbeiderne.

Det ble lagret opp til 70 000 kubikkmeter med tømmer. I 1920-30 årene hadde rundt 70 mann sitt daglige arbeid her. I forbindelse med fløtingen av tømmeret ble "hvilebuene" både brukt som matsted, verksted og oppbevaring av en rambukk som slo ned stokker i sjøen i forbindelse med fløtingen. I Haldenvassdraget har det vært fløting siden 1200-tallet. Fløtingen tok slutt i 1982.

Lagringsområdet for tømmer ble avviklet i 1985. I motsetning til tidligere tider fremstår området ved Veden i dag som et fredfullt friluft- og turområde.

NATURVERNOMRÅDE

Kattholmen og Huskøya ved innløpet til Løken ble i 2000 regulert til naturvernomsråde på grunn av sitt rike fugleliv. Kanalen i Løken ble gravd ut i 1950. På Kattholmen var det først en sag, deretter barkeri (der de barked tømmer). Her var det også en kjerrat som trakk opp tømmeret og fundamentene er fortsatt synlige.

ANBEFALT LESING

«Vedenvadet og Det Frivillige Kompani»: <http://www.1718.no/vedenvadet/>

«Skansen ved Vedenvadet»: <http://ostfold1814.no/temaer/skansen-ved-vedenvadet/>

«Tistedal – Vadet og Vedenskogen»: <https://www.ut.no/pdf/2.17141/>

«Vadet og Vedenskogen i Tistedal»:

http://rekreativeruter.eu/download/rapporter/vadet_mindre.pdf

Litteratur

Ivar Sætrang (1915): «Kirker og kirkegods i Berg».

Olaf Forstrøm (1915): Fredrikshald i 250 Aar».

Erling Børke (1981): Minnesmerker i Halden og på Fredriksten».

Roger Prang (2013): «Historiske veden»

Fra venstre: Maria Olivia Nicolina Vilhelmsdatter, Vilhelm Wilhelmsson Korsgård og Marias mann Lorents Marinus Olsen Bakken (Blandkas). Foran, Anders Ødegård. På bildet ser vi i retning mot riksrøys J.

VILHELMS STUGA ett beöksmål i EKOMUSEUM GRÄNSLAND

Vilhelms stuga finner vi i grensegata mellom Sverige og Norge mellom riksrøys I og J. Stuebygningen, ca. 4 x 7 m, lå akkurat inne på svensk side, mens uthuset lå inne på norsk side. I dag er det bare grunnmuren igjen av stuebygningen.

Huset skal etter tradisjonen hatt ett rom og kjøkken, og vi ser rester av ildstedet. I den nordvestre delen av huset er det et kjellerrom på 1 x 1,5 m med inngang utenfra. Huset står på en lav gråstensmur, og ser ut til delvis å ligge på fjell. På loftet har det vært et beboelig rom (kvistrom) - kanskje i hver ende. Bygningen er kledt med stående panel med over- og underliggere, og på gavlveggen er disse skjøtet i etasjeskillet. Inngangsdøra er en enkelt «lemmedør» uten omramming, og mot vest synes ett vindu mot det sørvestre hjørnet. Taket ser nesten ut til å være tekket med villskifer, og det er ikke dekkbord over vindskia.

Uthuset er enkelt og bordkledt og har pulttaksform. I området ligger i dag en inngravd husgrund på 2 x 2,5 m med stenmurer på tre sider og åpning mot grensegata. En lignende husgrund på 2 x 2 m ligger lengre bak med åpning mot sørøst og uten synlige murer. Dette er tilsvarende konstruksjoner som det vi finner på Snarsmon og Skojareberget i Rölanda.

Hvem som har bygget huset vet vi ikke, men tradisjonen sier at det var Vilhelm og at han hadde en eplehage. Mellom stuebygningen og innsjøen Vammen ser jorda ut til å være dyrket, men Vilhelm drev nok lite med jordbruk.

VILHELM

Vilhelm var av reisendeslekt, og i husforhørslängder 1860 – 1930 er Vilhelm registrert som «zigen». Så vidt vi vet levde han hele sitt liv her ved den svensk-norske riksgrensa. Blant annet har han bodd en tid på Snarsmon som ligger en drøy kilometer i luftlinje mot sørøst. Under gården Röne i Vassbottenområdet finnes en husmannsplass Bingane som også gikk under navnet «Wilhelms-backane». Her finner vi også Wilhelms-ekrene. Detter skal være etter Vilhelms far som også het Wilhelm.

FAMILIEN

Vilhelm Korsgårds (1838 – 1928) foreldre var Vilhelm Andreasson Korsgård (1784 – 1862) og Anna Katrina Kjellberg (1813 – 1890), de hadde syv barn. Vilhelm giftet seg første gang med Anna Stina Petersdotter (1839 – 1868) i 1866. De fikk ett barn – Hilda Karolina, og Anna Stina hadde en sønn fra før, Carl Johan (f. 1864). Vilhelm giftet seg andre gang i 1871 med Anna Britta Kristiansdotter (1838 – 1904). De fikk seks barn: Emma Kristina Charlotta f. 1871, Maria Olivia Nicolina f. 1873, Olaus Alfred f. 1875, Johan Wilhelm f. 1877, Anna Katrina f. 1880 og Oskar Kristian f. 1887.

Vilhelm stuga: Grenserøs M, Vamsjørøysa som ligger på øya Valö i Sör-Vammsjön. Sett fra bukta vest for Vilhelms stuga. Foto: Svein Norheim.

LEVEBRØD

Det fortelles at Vilhelm Korsgård lagde kurver og sopelimer som levebrød, men med kunnskap om reisendefolket generelt kan vi regne med at han også utførte andre typer håndverk og kanskje gjorde vedlikehold på gårder i området. Med en stor familie var nok å tjene nok til livsoppholdet en daglig utfordring for Vilhelm og Anna Brita.

Reisendefolket lagde

bruksting av metaller – ståltråd, plåt (sink), kobber, men også smykker i sølv og gull. Dette var produkter de kunne ta med seg når det vandret rundt på bygdene for å selge varer. Ståltrådarbeider som visper, gryteunderlag, korgger, kleskroker og kakepekker. Takrenner i plåt (sink), lysestaker i kobber og messing, likeledes drev de reisende med fortinning av kjeler.

ALDERDOM

Vilhelm Korsgård ble en gammel mann. 90 år var en uvanlig høy alder for hundre år siden. Det fortelles at Vilhelm på sine gamle dager bodde på gamlehjemmet i Östad. Vilhelm skal ikke ha slått seg til ro! En vinterdag i 1928 skal han ha gått fra gamlehjemmet til sin datter Maria Olivia Nicolina som bodde i Enningdalen. Hun hadde vært husholderske siden 1905 hos Lorents Marinius Olsen Bakken (Tellesåsbakken) (f. 1872). Han var i 1910 husmann på Skotkjær under Berby. Den 24. juli 1920 inngår Maria Olivia ekteskap med Lorents Marinius.

Hva som deretter har skjedd, er noe usikkert. Hadde han vært hos sin datter og var på vandring igjen, eller var Vilhelm ennå ikke kommet fram til Maria Olivia – det vet vi ikke. Men Vilhelm ble funnet under en stor sten øst for Enningdalselva i nærheten av Goldenkasa. Han hadde tydeligvis kommet utfor et tett snøvær og mistet retningen. Vi kan se for oss at han utslitt hadde søkt ly bak den store stenen. Han ble funnet død av noen forbipasserende. I dag kalles stedet for Vilhelmsnaret.

A black and white photograph of a rocky landscape. In the foreground, there are several large, light-colored rocks scattered across a dirt path. The middle ground shows a dense line of trees, including a prominent evergreen on the left and several deciduous trees on the right. In the background, a body of water is visible, with a forested shoreline on the far side. The sky is overcast. The text "Historier fra Grenselandet" is overlaid in the lower-left quadrant of the image.

**Historier
fra Grenselandet**

Rødnabbene med Sauøa og Sauøsundet i bakgrunnen. Foto: Svein Norheim.

BATTERIET PÅ ESKEVIKENLANDET

av Svein Norheim

Natt til 11. august* 1718 ble alt skyts ført bort fra redutten på Skriverøa – ett døgn før var redutten ferdig bygget og kanonene montert. Presset fra flere hold fant de øverste lederne ut at stillingen etter hvert ville bli uholdbar. Men festningskommandant Landsberg protesterte. Svenske styrker var på

vei fra Hallerød og ned mot Iddeletta. I slutten av august slo svenskene flytebru over Svinesund og frammarsjen fra vest mot Fredriksten kunne begynne. Likeledes var det svenske styrker på vei mot Fredriksten festningen fra Värmland. Nå sto imidlertid først kampen om hegemoniet på Iddefjorden. Hvorfor? Karl XII var nødt til å ha kontrollen med Iddefjorden for å få forsyninger fram til de styrkene som skulle beleire Fredriksten festning. Som et ledd i denne planen ble 12 krigsfartøyer overført fra Strömstad til Hällesmörk-viken ved Iddefjorden. En strekning på over 20 kilometer! En utrolig bragd!

Skriverøa – nok en gang

19. august var det en rekognosering – på Skriverøa! Generalløytnant Sponeck, generalmajor Rømeling, oberst West, oberstløytnant og kommandant Landsberg og kommandør Paulsen deltok. De ble enige om å foreslå at det PÅ NYTT oppførtes et batteri på Skriverøa. Men svenskene forhindret dette med stor aktivitet på fjorden.

Batteriet på Eskevikenlandet

I mellomtida var redutten på Skriverøa erstattet med et kanonbatteri på Eskevikenlandet – rett utenfor det som i dag kalles Rødnabbene. Dette var i begynnelsen av september. Batteriet ble bestykket med fire stykker 6 punds jernkanoner.

Spillet om Iddefjorden

Generalløytnant Sponeck hadde bestemt å overgi Skriverøa og Furuvarp og trakk den norske flåten nordover i Iddefjorden og la den i ly av Hälleholmen. Svenskene kastet ikke bort tida – de oppførte et batteri på Hälle og bygde flere høytliggende vakthus i indre deler av området.

21. september har vi en beskrivelse av at batteriet på Eskevikenlandet var i kamp. Kl. halv fem på ettermiddagen gikk hele den svenske flåten til angrep. Mot mørkets frambrudd trakk den norske flåten seg under «det nyanlagte Batteri paa Eskeviklandet» (CO Munthe). Her lå også den forsterkede «Bjørnen» og tok del i kampen. De svenske fartøylene fulgte på så langt de kunne i forhold til batteriet og Bjørnens ildgivning.

Batteriet på Eskevikenlandet. Norges kartverk: amt2, Smaalenenes amt 77 øst 1779; detalj.

og mannskap ble overført til Fredriksten festning. Krigsfartøyene og handelsfartøyene ble nå senket på tre steder ved innseilinga til Halden (Fredrikshald). Karl XII's knipetangmanøver var nå slått til for alvor. Beleiringen av Fredriksten festning var en realitet. Derfor ga generalløytnant Sponeck ordre om tilbaketrekning, og kommandant Landsberg hadde stort behov for de over trehundre soldatene som deltok på Iddefjordsflotiljen.

11. desember (svensk tidsregning 30. november) 1718 blir Karl XII drept i en av løpegravene på Fredriksten festning.

14. juli 1719 blir Svinesund åpnet for ferdsel – etter tre års blokade!

EPILOG

Dette batteriet på Eskevikenlandet var bare kjent fra beskrivelser (f.eks. CO Munthe (1906)). Etter at Kari og jeg var blitt kjent med «Redutten på Skriverøa» (se eget oppslag på hjemmesida og Facebook-sida), begynte vi å lete etter «Batteriet på Eskevikenlandet». Tilfeldighetenes spill ville at Kristin og Ane var på tur ute ved Rødnabbene i 1978. Og hva fant de i vannkanten? En kanonkule!

Da var vi satt på sporet etter batteriet og hvor vi konkret skulle lete. Og se der – der lå kanonbatteriet som om det var blitt forlatt for kort tid siden. Med oppkjøringsvei fra den ytterste lille vika sør for

Den svenske flåten la seg nå ved Hälleholmen og kontrollerte dermed den søndre delen av Iddefjorden. Og de hindret forsyninger av slikt som ved til byen og festningen.

Det siste sjøslaget på Iddefjorden

14. november sto det siste sjøslaget på Iddefjorden. Den svenske flåten la ut fra Hällesmörkviken tidlig på morgenen kl. 0830. Kort tid etter kom den norske flåten under kommandør Paulsen dem i møte. Det sies at Karl XII sto på fjellet i Nokkedalen og så kampen som utspant seg på fjorden. Totalt skal det ha vært 18 svenske og 18 norske krigsfartøyer med i sjøslaget, og et sted mellom 700 og 1000 mann. Det er en allmenn oppfatning at de norske «vant» dette siste slaget på Iddefjorden da den svenske flåten måtte trekke seg tilbake under dekke fra batteriene på Pilegården (Glanarudden).

Iddefjordsflotiljen evakueres

Imidlertid – 16. november ble den norske krigsflåten – Iddefjordsflotiljen – evakuert! Kanoner

badeanlegget på Rødnabbene, og lave voler ut mot fjorden. Haldennaturen er full av overraskelser.

**Alle datoer er etter den nye kalenderen (Gregorianske kalender). I svensk historieskriving opereres det med datoer i den gamle kalendere (Julianske kalender) som fortsatt var i bruk i Sverige. I forhold til de svenske datoene må vi plusse på 11 dager – jfr. Karl XIs dødsdag 30. november/11. desember.*

LITTERATUR

CO Munthe (1906): «Fredrikshald og Fredriksstens historie indtil 1720»

Olaf Forstrøm (1906): «Fredrikshald i 250 Aar»

Wikipedia: «Sjøkrigen i Iddefjorden»: https://no.wikipedia.org/wiki/Sj%C3%B8krigen_i_Iddefjorden

13-Broberg, informasjonstavle oppe ved borgen (kastellet)...JPG

BROBERG KASTAL

Bro socken, Brastad i Bohuslän

Kastellet Broberg ligger på toppen av en fjellkulle i slettelandskapet Brodalen. Mot sørvest kan man se fjorden. Kastellet er også omtalt som borg eller slott. Kunnskapen om kastellet gikk tidlig ut av manns minne, og stenansamlingen på toppen av fjellkollen ble omtalt som rester av en gravrøys.

ØKOMUSEUM GRENSELAND / EKOMUSEUM GRÄNSLAND vil i en serie presentere en litt ukjent norsk historie i BOHUSLÄN og DALSLAND. Ved fredsavtalen i 1645 ble det svenske kravet om å overta Bohuslän sterkt imøtegått av de danske forhandlerne som kom med utsagnet «... så godt som halve Riket». Bohuslän ble ved fredsavtalen i Roskilde 28. februar 1658 avstått til Sverige. Bohuslän's strategiske betydning spilte her en stor rolle. Og det er nok ikke så mange som tenker over at våre myndigheter i lange tider holdt til i den viktigste av alle norske festninger – Bohus festning (etablert i 1308). Deretter følger historien med avståelsen av Bohuslän og tapet av Bohus festning og byggingen av Fredriksten festning (1661).

UTGRAVNINGER

I 1967 utføres det en begrenset utgravning i noen rasmasser og det blir funnet en fingerring av gull. Ringen blir tolket som en «biskopsring» som har visse likheter med ring funnet på i Gardar på Grønland. Ringen er datert til 1200-tallet.

På 1970-tallet gjennomføres det arkeologiske utgravninger som fører til diverse funn:

Myntfunn fra 11-1200-tallet - og en engelsk mynt (Henrik II: 1154-89))

Beinrester fra husdyr som kuer, gris, hest, geit, katt, høns, sau, gås

Beinrester fra rev, duehauk, sill og torsk

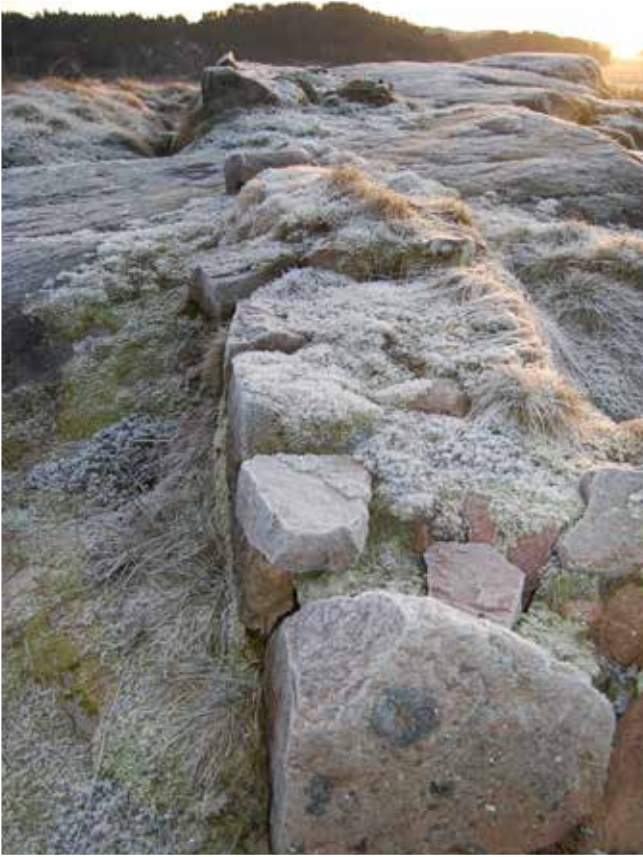
KONG SVERRE SIGURDSSON

Man antar at kastellet ble oppført under kong Sverre Sigurdsson (f. ca. 1151 + 1202). Det var stor uro i Viken på denne tida i kampen mellom Sverre med støtte fra birkebeinerne og Erling Skakke og hans sønn Magnus og deres tilhengere baglerne.

BORGRUINEN

Det som er synlig i dag på toppen av fjellkollen, er rester av grunnmurene til det som antas å ha vært et tårn anslagsvis 10 meter høyt (1500-tallet) i fire etasjer. Tårnets grunnflate er ca. 70 m² og bygd av rød granitt som skal ha hatt uthogde detaljer i romansk stil i hjørner og port. Granittstenene skal etter at borgen ble forlatt, ha blitt brukt av bønder i området til eget behov.

På et platå nedenfor tårnet mot vest har det vært bebyggelse og en brønn. Funn fra de arkeologiske

17-Broberg, grunnmuren til kastellet_Foto-Svein Norheim. (3).JPG

utgravningene daterer husene til 1200-tallet. Grunnmurene er fortsatt synlige.

BISKOP JENS NILSSØN

Under sin reise i området i 1594 besøkte biskop Jens Nilssøn borgen. Han forteller i sin dagbok at borgen skal ha vært et herresete og han beskriver ruinen og gravene «där de förvarat sina skatter och klenoder för sjörövare och brand».

Under 1500-tallet har Broberg-gårdene som lå på platået og er dokumentert på kart fra 1719, vært Erik Rosenkrantz'* «frälsegårdar» (skattefri gård mot en avgift). De ble forvaltet av fogden Povel Nilsson Nöring.

* Erik Ottesen Rosenkrantz, født 1519 på Tørning i Danmark, død 18. november 1575 på Arreskov på Fyn, var en dansk adelsmann og lensherre på Bergenhus fra 1560 til 1568.

KILDER

BROBERG: Brosjyre utgitt av Interreg-prosjektet KONGEVEIEN. Tekst: Charlotta Hognert

BROBERGSBORGEN: http://www.miklaborg.net/?page_id=1217

Nils Lindberg: "Om den gamla lendumansgården Broberg i Bro socken och dess släkthistoria i äldre tid". Vikarvets årsbok 1992 1993: <https://www.hembygd.se/stangenas/files/2017/02/Den-gamla-lendumansg%C3%A5rden-Broberg.pdf>

BROBERG: Bengans historiasidor: <http://wadbring.com/historia/>

55-Gullmarsbergvidmidtenaf1800-talet(UddevallaMuseum)_'Dyngeruin'_WBergiGöteborgs&Bohuslforminnen1914_186.jpg

DYNGE HUS

i Skredsvik, Uddevalla kommun

av Svein Norheim; Økomuseum
Grenseland/Ekomuseum Gränsland

**ØKOMUSEUM GRENSELAND /
EKOMUSEUM GRÄNSLAND vil i
en serie presentere en litt ukjent
norsk historie i BOHUSLÄN og
DALSLAND. Ved fredsavtalen i
1645 ble det svenske kravet om å
overta Bohuslän sterkt imøtegått
av de danske forhandlerne som**

**kom med utsagnet «... så godt som halve Riket». Bohuslän ble ved fredsavtalen i
Roskilde 28. februar 1658 avstått til Sverige. Bohusläns strategiske betydning spilte
her en stor rolle. Og det er nok ikke så mange som tenker over at våre myndigheter i
lange tider holdt til i den viktigste av alle norske festninger – Bohus festning (etablert
i 1308). Deretter følger historien med avståelsen av Bohuslän og tapet av Bohus fest-
ning og byggingen av Fredriksten festning (1661).**

DYNGE HUS

En tidligere befestet fjellkulle beliggende ut mot Gullmarsviken. Borgens beliggenhet var selvsagt valgt av militærstrategiske grunner. Dette var en tid med mye uro i det gamle «Viken». Borgen ble antagelig anlagt i siste halvdel av 1200-tallet (noen sier 1100-tallet) muligens av den mektige norske kongen Håkon Håkonsson. Men hvorfor en borg her?

DYNGE hadde en viktig beliggenhet mellom Sverige i øst og Danmark i sør. Dessuten lå borgen ikke langt fra Dragsmark kloster som var hovedkirken i Bohuslän på denne tida. Da borgen ble anlagt sto havet høyere. Under borgen var det sydende liv med mange handelsskip og det fantes flere bygninger ved borgen. Ved Gullmarsviken yrte det av sjømenn og håndverkere, soldater, bønder og munk.

HISTORIEN OM GULLNØKKELEN

Omkring 1870 la eieren av Gullmarsberg om veien forbi Dyngge Hus. Tidligere hadde fjorden gått helt inntil berget. Ved dette arbeidet ble den gamle grunne sjøbunnen fylt opp med sten og grus som ble hentet fra markene omkring ruinen(!) og fra en grusbanke nedenfor berget. Her ble det funnet rester av ben og jern-gjenstander (föremål) og en stor nøkkel. Deretter dukket det opp en nøkkel av gull. Direksjonen for Gullmarsbergs Barnhus ble underrettet om funnet og stanset videre gravning på plassen.

Wilhelm berg skriver: «Jag har gjort ansträngningar att få reda på denne nyckel, men förgäfvets. En efterkommande af den nämnda arrendatorn har uttalat tvifvel om berättelsens riktighet, då han, hvilken som barn mycket vistades på Gullmarsbergh, aldrig hört talas härom, ännu mindre sett en dylik nyckel. Herr Albert Lundström däremot säger sig med full bestämdhet hafva mångfaldiga gånger under loppet af åren 1875-1880 sett nyckelen, men kan icke med visshet säga, om den varit af guld eller annan gult metall”.

10-Portöppning i muren H, från söder_ 'Dyngre ruin'_ W Berg i Göteborgs & Bohusl forminnen 1914_238.jpg

gen var på vei til Lödöse for å møte svearnas konge, Erik. Det var urotider og man anså det nødvendig med ett "toppmøte" ved den tids riksgrense. Dyngre Hus er ikke omtalt ved denne anledningen.

KONG HÅKON V MAGNUSSON

Ved nyttårstid i 1307 samlet en del mektige herrer seg på «Dyngiu». En stor sum penger, 1000 mark sølv, skulle overføres fra den norske kongen Håkon V Magnusson til de svenske hertugene Erik og Valdemar for at disse skulle gå til krig mot Danmark. De mektige herrene var Sigge Halsteinsson, hertugenes høvedsmann i Kungahälla, hertug Eriks klerk Karl, myntmesteren Öffrard fra Lödöse og Assur Jonsson og kaniken Ivar fra Bergen. Hertugene selv befant seg på godset Åby.

ERIK AV POMMERN

I 1405 får væpneren Ficke Grubendal Dyngre Hus og gods i pant av den danske kongen Erik av Pommern (i realiteten Margrete I) som sikkerhet for et lån på 600 lybske mark. "all den mark som vi och kronan hava". Sønnen Eggert Grubendal arver Dyngre og han skriver seg som «herre på Dyngre». Han ga godset til sin stedatter Dorotea Håkonsdatter og hennes mann Lauris Nielsson, «Lauris i Dyngre». I 1499 erklæres all arv etter Eggert Grubendal for ugyldig etter en domsavsigelse i Oslo. Det var Henrik Krummedike som hadde anlagt sak og hevdet at det fantes en legal arving etter Eggert Grubendal nemlig Ficke Henriksson. Hans arvinger hadde solgt borg og gods til Krummedike.

DYNGRE HUS BRENNER

BORGEN

Rundt borgen var det vollgraver på landsida. Selve borgplatået var omkring 280 m², og borgen var antagelig mer et bebodd tårn enn en ringmursborg. I 1912-1913 ble det utført arkeologiske utgravninger av borgruinen. Undersøkelsene ble ledet av Wilhelm Berg som egentlig arbeidet ved Bergslagens Järnväg, men brukt all sin tid på denne type undersøkelser og annet kulturhistorisk arbeid.

KONG HÅKON HÅKONSSON

Det er relativt få historiske opplysninger knyttet til Dyngre Hus:

"Då konung Haakon kom till Viken, samlades mycket krigsfolk till honom, de flesta till häst. Han låg mycket länge i Dyngia, och väntade på ärkebiskop Sigurd och de män, som skulle komma norr ifrån. Konungen hade då öfver 30 skepp, de flesta tämligen stora, samt mycket och vackert folk."

Dette er hentet fra Håkon Håkonsons saga, kap. 262 i svensk oversettelse. Året er 1248, og kon-

Dynge Hus brenner antagelig ned rundt år 1500. Funn av kull og brente stokker indikerer dette. Perioden 1501-1504 var en urolig tid der kampene sto mellom Knut Alvsson og Sten Stures tilhengere og danske kongen med Henrik Krummedike som høvedsmann på Bohus festning. Bohuslän ble stadig terrorisert av hevnlystne flokker i kampen om hegemoni. Henrik Krummedike ble forvist til Danmark da han arrangerte mordet på den norske tronarvingen Knut Alvsson i 1502 under løfte om fritt leide.

RUTGER von ASCHEBERG

Dynge hus ble aldri bygd opp igjen. Etter diverse eierskifter kom godset tilbake til kronen. I 1661 ble Dynge gods med tilhørende borgruin gitt til Rutger von Ascheberg som eide Gullmarsbergs säteri. Han skal ha tatt sten fra borgruinen til å bygge opp en ny hovedbygning og terrasser i den sørlige delen av hagen.

Omfattningen av Dynge gods, såsom det 1661 donerades, var följande:

- 1 mantal kronohemman Dynge
 - 1 mantal Skarnhälla
 - 1 mantal Baggetorp
 - 1 mantal Finsland
 - 1 mantal Skogen
 - 1 mantal Bråten
 - 1 mantal Bro
 - 1/4 mantal Björkeröd
 - 1/4 mantal Österröd
 - 1/8 mantal Skötteröd
 - 1 mantal Dragsmarks klosterhemman Bön
- samt en äng
allt i Skredsviks socken

Kilder. Litteratur

Wilhelm Berg (1914): "Dynge ruin". Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia.

Per-Allan Olsson: DYNGE HUS OCH BÖRSÅS KULLE: <http://www.skredsvikhbf.se/dyngia3.html>

Per-Allan Olsson: DYNGE RUIN. Brosjyre 2003.

DYNGE HUS - GULLMARSBERG SÄTERI: <http://blog.zaramis.se/.../07/09/dynge-hus-gullmarsbergs-sat.../>

DYNGE HUS. Brosjyre utgitt av Interreg-prosjektet KONGEVEIEN. Tekst: Charlotta Hognert.

Vestre mur med dekning lagt med fjell på venstre side og mur med smal vollgang på høyre. I ende ses dekket rom antagelig for krutt. Foto: Svein Norheim.

FISMEDAL* SKANSE

av Svein Norheim

Skansen ligger på den øverste delen avveien mellom gården Fismedal og Veggesdal i nordøstre Torpedalen. Den er bygget på brinken av en lav høyde som ligger langs veien fra Aremark mot Torpedalen og Halden. Skansen er bygget opp etter militære prinsipper. Her siterer vi like godt jens Bakkes gode beskrivelse (2017):

«Det må ha vært en skolert offiser som prosjekterte, for vi finner igjen de samme geometriske formene som på Fredriksten. Murverket sikker seg i vinkler langs den lave åskammen. Vinklene ble konstruert for at forsvarerne skulle kunne skyte langsetter de egne murene hvis angripere prøvde å storme skansen.»

En BESKRIVELSE og MÅLANGIVELSER

Skansen består av seks murer bygget opp av stedlig gråsten – såkalt kallmur/tørrmur (uten bindingsmiddel: eg. kalkmørtel). Muren er gjennomgående 1,60-1,80 meter bred og er ca. 1 meter høy. Skansen har mot sør tre spisser. Endemuren er vendt mot øst.

På innsida av skansen er det en oppbygd en terrassering - en vollgang - langs alle fasene; dybden på vollgangen varierer mellom 90 – 110 cm. Vollgangen på den vestre muren er dybden ca. 60 cm. I det østre skansehjørnene er det mulig å kjøre opp en lettere feltkanon. Denne oppkjøringsrampa er ca. 2,0 meter bred og 2,6 meter lang regnet fra muren. På innsida av den midtre spissen er det en plating som er 3,5 meter dyp og med sider på henholdsvis 2,0 og 1,3 meter. Regnet fra øst mot vest har murene følgende mål:

Mur 1: 10 meter / Mur 2: 7 meter / Mur 3: 6,5 meter / Mur 4: 6 meter / Mur 5: 3 meter / Mur 6: 10 meter

Dybden på den østre murspissen er ca. 2,2 meter, den midtre spissen ca. 2,4 meter og den vestre spissen 2,0 meter.

I den vestre delen av skansen har man utnyttet terrenget med en skrånende indre bergside slik at denne muren får en større indre høyde. Her er det oppbygd en smalere vollgang. Her er det noen utglidninger. I den østre enden av denne muren er det laget et rom under skansespissen. Dette rommet har en høyde på 80 cm, en dybde på 180 cm og en bredde på 100 cm i bunnen og 140 cm øverst. Dette rommet kan vi kanskje anta har vært dekningsrom for kruttet.

Skansen har ingen synlig bakre dekning. Derimot har terrenget foran skansen en utforming som kan tjene som et framre naturlig skanseverk som gir en bedre kontroll med den opprinnelige veitraseen forbi skansen. Det må bemerkes at det IKKE er funnet konstruksjoner her.

Det er ikke funnet spor etter et leirområde knyttet til skansen – noe som kanskje ville vært naturlig

Informasjonsskilt om Fismedal skanse (her kalt: «Veggesdal Skanse»). Foto: Svein Norheim.

forordning om den norske hæren, og året etter ble det bestemt at alle norske skatteinntekter skulle innbetales til Generalkommisariatet (opprettet 1643). Og arbeidet med å reise en norsk flåte av defensjonsskip kom i gang.

OMTALER AV FISMEDAL SKANSE

Vi finner bare noen få beskrivelser av Fismedal skanse. Igjen må vi t til CO Munthes (1906) «Fredrikshalds og Fredriksstens historie Indtil 1720»:

s. 104 ff (1659-1660): «Som Grænsevagt paa Tilgangene til Halden og de søndre Smaalenstrakter over Enningdalen og Bergstien samt fra Nøssemærk over Holmgil eller gjennem Fismedalsklevene anvendtes for en mindre Del Fyrrører**, men mest landdragoner** og Bondelandvern».

«Forøvrig havde Kapteinløjtnant Erich Nielsen med sit Fyrrørkompani og en del Landdragoner i længre Tid Vagten i Fismedalspassene, nordøst for Femsjøen».

**Fyrrør: en geværsktter

***Landdragon: på 1600-tallet en fotsoldat som forflyttet seg til hest, men som kjempet til fots.

s. 419 (1689): «I 1689, da Krigen med Sverige, som sagt, ventedes, Befæstningsarbeider i Tistedalen og Fismedalen (nordøst for Femsjøen), hvortil Baarer til Jord blev afgivne fra Fredrikssten».

s. 446 (1689): «Det særlig krigerske Aar 1689 var der desuden paa Forsommeren fra Fredriksstens Magasin forpleiet 100 Mand og omkring 1. Juli endog hele 6 Kompanier af Smaalenske Regiment, foruden 2 Kompanier og 20 Dragoner, som laa paa Vagt i Fismedalsklevene og i Tistedalen. I disse Passer blev ved denne Anledning opført nogle lettere Befæstninger, og 134 Mand forblev liggende der som

mht. i hvor lange tidsperioder det lå vakt her.

HVORFOR SKANSE HER? STATTHOLDER HANNIBAL SEHESTED

I den urolige tida midt på 1600-tallet var det nødvendig å sikre innfartsveiene mot Halden. Hannibalfeiden 1643-1645 var den første konflikten som direkte berørte Halden-distriktet. Hannibal Sehested (1609-1666) var stattholder i Norge (1642-1651) og var således kongens stedfortreder i Norge og kongens svigersønn. Fra 1648-1660 var han dessuten Norges kansler. Han la ned stort arbeid i å organisere statsforvaltningen i landet. Han blir tillagt æren for å ha organisert den norske hæren. I 1628 var det gjort et forsøk på en organisering, men det ble lite gjort. Sehested revitaliserte ordningen av 1628 og fikk på beina en norsk bondehær fra 1641. De norske stendene bevilget skatter til hæren (som ikke skulle sendes ut av landet) og som skulle benyttes til Norges eget forsvar. Det danske riksrådet fikk straks stor uvilje mot Sehested for dette! I 1646 kom en ny

Vagt i Juli og August».

s. 540 (1716): Felttoget 1716 og Karl XII's general Delwig. Etter svenskenes nederlag på Moss og ved Kambo, sendte Delwig halvparten av sin styrke tilbake til Christiania, mens han selv fortsatte mot Rakkestad, Degernes til Skottsberg sund med 236 ryttere. Han overnattet på Rød gård i Torpedalen «nedenfor Fismedalsklevene ved nordøstre ende av Femsjøen».

FORSØK PÅ EN KONKLUSJON

Først i 1689 finner vi beskrivelse av at det foregår bygging av et skanseverk i «Fismedalsklevene». Da overføres det «Baarer til Jord» fra Fredriksten. Og det omtales at det oppføres «noget letter Befæstninger».

Men det er tydelig at dette området må ha vært aktivt tidligere da man allerede i 1659-1660 plasseres ut vaktstyrker bestående av «fyrerør» og «landdragoner», og kapteinløytnan Erich Nielsen ligger der i lengre tid med sine styrker.

Men selve byggingen av Fismedal skanse slik vi finner den i dag skjer tydeligvis først i 1689. Vi har ingen beskrivelse av at skansen har vært i aktiv kamp.

SKJØTSEL AV SKANSEN

Fredriksten Rotary foretok en istandsetting av Fismedal skanse i åra 1990-1994. Svein Norheim ved Halden historiske Samlinger var rådgiver i arbeidet. Det ble foretatt reparasjoner av utraste sten, fjerning av trær og vegetasjon. Til en viss grad ble jordmasser fjernet for å avdekke murverket. Stien inn til skansen ble ryddet. Fredriksten Rotary foretar også i dag vedlikehold av skansen.

SKILTING AV KULTURMINNER

Vi er mange som i dag arbeider med å formidle historien om våre kulturminner. I den forbindelse bør vi ha noen KJØREREGLER for hvordan slik informasjon settes opp. Hensynet til KULTURMINNET må være underliggende i alt arbeid/tiltak vi gjør i forhold til kulturminnet. Det er da av stor betydning HVOR informasjonen/skiltet settes opp. Når det gjelder FORNMINNER, er det en fredningssone på 5 meter rundt. Dette bør være retningsgivende også for hvordan vi forholder oss til såkalte NYERE KULTURMINNER.

Når det gjelder Fismedal skanse er det satt opp flaggstang og informasjonsskilt tett opp til skanseverket. Dette kunne med fordel ha vært trukket tilbake noen meter til en liten forhøyning i bakkant av skansen. Dermed hadde skansen ligget der «uforstyrret av nyere inngrep».

Dette nevnes for at vi alle skal tenke på hvordan vi forholder oss til våre kulturminner.

**I alle tidligere beskrivelser er skansen i Torpedalen benevnt FISMEDAL SKANSE. Leter man etter i litteraturen (og dokumenter) må man søke etter FISMEDAL. Riktignok ligger skansen på Veggesdals grunn, men det er uhistorisk å gi skansen et nytt navn. (sml. Ende skanse som ligger på gården Glennes grunn).*

Litteratur

- CO Munthe (1906): «Fredrikshald og Fredriksstens historie indtil 1720».
- Thore Hjort Oppegaard (2001): «Forsvarsverker i Østfold gjennom tidene». I «husker bar hvad som hændte». Østfold Historielag 75 år. 1926-2001.
- Top.ark. registrering for Halden by, Berg P., Østfold (1964).
- Veggesdal skanse: Kulturminnekart: Lok. nr. 23098 Festningen: (beskrivelsen her er nærmest en avskrift av den ovenfor nevnte «Topografisk arkeologiske registreringen for Halden by, Berg P., Østfold»)
- Jens Bakke: Veggesdal skanse: . (Artikkel i Halden Arbeiderblad i 2017 «Historietimen»).

HORNBORG SLOTT

Kville i Tanums kommun, Bohuslän

av Svein Norheim

Økomuseum Grenseland / Ekomuseum Gränsland

ØKOMUSEUM GRENSELAND / EKOMUSEUM GRÄNSLAND vil i en serie presentere en litt ukjent norsk historie i BOHUSLÄN og DALSLAND. Ved fredsavtalen i 1645 ble det svenske kravet om å overta Bohuslän sterkt im-

øtegått av de danske forhandlerne som kom med utsagnet «... så godt som halve Riket». Bohuslän ble ved fredsavtalen i Roskilde 28. februar 1658 avstått til Sverige. Bohusläns strategiske betydning spilte her en stor rolle. Og det er nok ikke så mange som tenker over at våre myndigheter i lange tider holdt til i den viktigste av alle norske festninger – Bohus festning (etablert i 1308). Deretter følger historien med avståelsen av Bohuslän og tapet av Bohus festning og byggingen av Fredriksten festning (1661).

Hornborg slott skiller seg ut blant de middelalderske forsvarsanlegg i Bohuslän. Midt i det norske Bohuslän ble det svenske som bygde et sterkt festningsanlegg nettopp her på Hornborg. Dette forsvarsverket har gått under flere navn - Karlsborg slott, Hornborg slott, Slottet. Det brukes ulike betegnelser på dette anlegget som «fäste», borg, slott, og her brukes også betegnelser som forsvarsanlegg og festningsanlegg. Hornborg slott ligger på Hornborgsklippen en tre kilometer sør for Hamburgsund og rett nord for den lille fiskerlandsbyen Slottet og som har fått sitt navn nettopp fra festningsanlegget. Fjellkollen er bratt på alle sider og stuper rett ned i Slottsfjorden (Hamburgsundet).

Man tror at det har vært en bygdeborg (fornborg) her i forhistorisk tid, men dette er det ikke funnet noen spor av. Beliggenheten og fjellets formasjon er imidlertid helt optimalt for dette formålet. Av stor betydning er det at fjellet har en stor vannkilde på toppen og som etter tradisjonen aldri går tom.

HORNBORG i SAGAEN

Som med flere av de middelalderske festningsanleggene i Bohuslän, senket glømselens slør seg over Hornborgs historie. Historien levde videre i navnet, men hva som lå bak gikk ut av manns minne. Riktignok er Hornborg nevnt i noen historiske skrifter, men i blant blandet sammen med Hornboresund som også er et sted på norskekysten ved Grimstad. Dette skal, i henhold til Wilhelm Bergs undersøkelser, være tilfellet for opplysningene i Snorres norske kongesagaer:

- Stridighetene mellom den norske kongen Inge Haraldsson og den danske kongen Emund i 1137.
- I Sverres saga nevnes også «Hornbori».
- I 1218 kong Håkon Håkonssons saga fortelles det om «Hornborusundi».

HORNBORETING

På sletta ved foten av Hornborg Slott var det i middelalderen 'tingsted'. I Håkon Håkonssons saga nevnes at kongen etter at han var tatt til konge at han dro

"... med sin jarl öster öfver Folden och höll borgating; därifrån gick färden till Vätte härad till Stofn, hvarest de likaledeshöllo ting; och sedan till 'Hornboring', där tingmännen likaledes bekräftade det nyss förut anställda konungavallet, och slutligen öster ut till Elfvebacken i södra Bohuslän, hvarefter konungen slog sig ned i konungahälla".

I 1346 nevnes tingstedet «Roeim» (Wrem) som overtok som tingsted etter Hornboreting. I 1381 finnes det en skrivelse datert 28. august «scriptum passagio dicto Hornboresund» fra Norges riksråd som gir dronning Margrete

«fullmakt att dagtinga med städerna om fred och privilegier tills konung Olof blir myndig».

Brevet ble sannsynligvis skrevet om bord på ei skute i Hamburgsund – og det nevnes i denne sammenhengen ingen ting om en borg på Hornborgsklippen.

Tradisjonen med Hornboreting er tatt opp igjen i nyere tid. I dag finnes det en rekonstruert vikingby rett nord for Hornbore Slott. På området østenfor berget er det hvert år et vikingspill «Hornbore ting» på den gamle tingplassen..

SILDEFISKE

I andre halvdel av 1500-tallet var det meget godt sildefiske på Bohuslänskysten, og dette ble en betydelig inntektskilde for den danske kongen. Det var tolleren i Marstrand som krevde inn avgiftene og han var samtidig både anklager og dommer, og svarte bare direkte overfor kongen. Lokale tollere ble plassert ut på viktige steder – bl.a. Hamburgsund. 26. oktober 1575 «Skick och ordning Kungl. Maj:t och hans Nådes råd har gjort, som håallas skall i Marstrand och andra fiskerier under Viken i Norge». Et nøyte regelverk for fiskeriet ble satt i kraft.

WILHELM BERG og KARLSBORG SLOTT

Wilhelm Berg (1832-1915) er mannen som har bragt fram historien om flere av de middelalderske anleggene i Bohuslän. Han arbeidet ved Bergslagen Järnväg, men på sin fritid brukte han all sin tid på historieforskning. Hans produksjon av store og små avhandlinger er imponerende. I tillegg til alle arkivundersøkelser og skrivning foretok han arkeologiske utgravninger i regi av 'Göteborgs og Bohusläns Fornminnesförening'. Utgravninger foretok han på Ragnhildsholmen, Dyne, Broberg, Karlsborg og Hornborg. De fleste anlegg som hadde gått ut av 'manns minne'.

I sin avhandling om HORNBOURG SLOTT går han dypt inn i diskusjonen om dette festningsanlegget

var det samme som KARLSBORG SLOTT. Hans klare konklusjon var at Hornborg ikke er synonymt med Karlsborg:

«Med stöd af den föregående utredningen, synes man med betstämdhet kunne antaga att borgen icke fanns till den tid Sverige innehade Viken 1455-1456 eller 1502-1504.»

I ulike oppslag på Internett virker det som om skribentene ikke har fått med seg dette. Bl.a. på Wikipedia vises det til at Wilhelm Berg anviste KARLSBORG SLOTT til Röe gård (dette anlegget skal vi presentere seinere), men at dette var før han gjorde utgravningene på Hornborg. Men Berg står fast på sin konklusjon om Karlsborg Slotts beliggenhet i utredningen om Hornborg Slott.

Berg går igjennom skriftlige kilder på en grundig måte og hans konklusjon er at Hornborg Slott ikke er Karlsborg – som også samstemmer med de funn han gjorde ved utgravningene.

HORNBORG SLOTT – i historiens dunkle lys

Det antas at Hornborg har vært bygdeborg (fornborg) i forhistorisk tid, men ingen spor er funnet fra denne perioden. Disse har i så fall vært ødelagt av det seinere festningsanlegget.

Hvis vi nå følger Wilhelm Bergs konklusjoner (og jeg har ikke kommet over noen vektige utlegninger som kan overbevise om at Berg tok feil), så henvises hendelsene om Tord Bonde (1455-1456) og feidene i åra 1502-1504 til Karlsborg Slott ved Röe gård.

Fra hvilken tid har da Hornborg slott vært i bruk? Fra utgravningen på Hornborg trekker Berg fram følgende:

- Under dagens voller ble det funnet et lag med omrotet jord og diverse løsfunn – et ca. 30 cm dypt kulturlag som inneholdt dyrebein, kull, biter av leirgods, biter av rustent jern, saker, biter kopperblikk, liten leirkrukke, pilspiss, biter av mursten, spenne av jern, dørhake, økseblad m.m. (ingen mynt ble funnet i dette laget). Bergs tolkning at dette laget stammer fra det eldre festningsanlegget og som antagelig aldri ble sluttført. Funnet av kull i kulturlaget viser også at anlegget også har brent på et tidspunkt (I Bergs tid var det ikke mulig å foreta C14-datering for å aldersbestemme kulturlaget).
- Ved utgravning av dagens voller på Hornborg, var funnet av et antall mynter av stor betydning for å kunne tidfeste anlegget. Det ble funnet danske (1448-1533), svenske (1471-1523), norske (1481-1533) og flamske (1497-1506). Av disse var 48 % av myntene svenske, 21 % danske, drøyt 10 % norske og drøyt 10 % flamske og 10 % ubestemmelige. Berg konkluderer ut ifra dette:

«... måste denne plats under en kortare eller längre tid varit en svensk besittning».

Wilhelm Berg går igjennom alt tilgjengelig trykt materiale fra denne perioden for å finne Hornborg Slott omtalt. Det er her han ser stadige henvisninger til Karlsborg slott. Hadde den doble navnebruken allerede her festet seg, eller var det snakk om to borger? Både under Karl Knutsson Bondes tid (1455-1456) og i den seinere tida med feider (1502-1504) omtales Karlsborg. Men hva med Hornborg? Berg skriver:

«Vi hafva nu, enligt i tryck tillgängliga källor, genomgått krigshändelserna för den tid, hvartill fynden vid Hornborg hänvisa, utan att hafva funnit det minsta säkra spår af detta fäste.

... , synes man med bestämdhet kunne antaga att borgen icke fanns till den tid Sverige innehade Viken 1455-1456 eller 1502-1504».

Gustav Vasas forsøk på å erobre Viken på 1520-tallet og fra Kristian IIs periode på 1530-tallet («Kristian tyrann» (Stockholms blodbad), men også kalt «Kristian den gode» av enkelte) finner ikke Berg opplysninger om Hornborg:

”Då emellertid myntfynden särskildt peka på Sveriges senare besittningstagande af länet 1523-1532, är det uppenbart att Hornborg den tiden användes, ehuru de skriftliga dokumenten härom iakttaga tystnad, sannolikt af den anledning att fästet aldrig kom att spela nogon framträdande roll i krigshändelserna”.

Presten Peder Claussøn Friis (1545-1614). Mest kjent som topografisk-historisk forfatter og sagaoversetter, skriver om borgene i Bohuslän:

«Der haffuer oc verret flere Slotte udj gammel Tijd, saasom Hornborg, ved Hornborrig-sund kaldes Borrig oc flere saadanne».

«Der hafuer oc i gamel Tid stait et Slot i Wiigen ved Hornborgsund, som Hornborg hafuer været kaldit, oc er længe siden ødelagt; desligeste det Slot Karlsborg, som R. Christiern Hansøn forstørrede Anno 1532».

Også Bohusläns-historikeren Holmberg ytret seg mot sammenblendingen av Karlsborg og Hornborg. Men når først skaden hadde skjedd, lever denne sammenkoplingen videre opp til vår tid.

KONKLUSJON

- Henvisning til Hornborg i tidlig middelalder avviser Berg som en sammenblanding med Hornboresund ved Grimstad.
- Hornborg slott og Karlsborg slott er to borganlegg som er blitt sammenblandet slik at Karlsborgs historie er tilskrevet Hornborg.
- Hornborg slott har hatt to byggeperioder der den første perioden kanskje skriver seg fra første halvdel av 1400-tallet (jfr. funnene i bunnmassene under vollene). Wilhelm Berg antar at den første borgen aldri ble fullført.
- Andre byggeperiode er antagelig på 1520-tallet under Gustav Vasas tid. Og det er vollene etter denne borgen man nå ser på Hornborg.
- Selv om de skriftlige henvisningene til Hornborg er svært sparsommelige, viser det arkeologiske funnmaterialet at Hornborg Slott har vært et svensk festningsanlegg i en kortere eller lengre periode i åra 1523-1532.

HORNBORG I FOLKETRADISJONEN

Wilhelm Berg har også nedskrevet noen folkelige tradisjoner knyttet til Hornborg:

- Det var kong HORNE som anla slottet på det bratte berget og den fikk navn etter kongen – Hornborg. Slottet skal, etter tradisjonen, blitt hardt angrepet av nordmennene som beskjøt slottet med kanoner. Kanonaden hadde liten virkning bortsett fra noen døde, og disse skal ha blitt begravet ved slottsbegets fot.

En gammel kvinne skal så ha vist fienden veien opp på Nordmansberget som ligger øst for slottsberget og er noe høyere. Nå måtte slottet gi opp kampen etter tappert forsvar. Slottet ble ødelagt og sagnet sier at den siste overlevende krøp inn i en fjærdyne og kastet seg utfor berget. Han drev i land

ved Slottsfjordens munning ved Hornö i Soten der han ble begravet i en røys.

Hvem denne personen var, strides det om i den fortsatt levende tradisjonen på Wilhelm Bergs tid. Noen mener det var kong Horne selv jfr. navnet på øya (Hornö).

Andre mener det var høvedsmannen på Slottet og at han drev i land på Hamburgön ved gården Röd, og at han var den første som bosatte seg på øya. Til slutt ble han begravet i en haug i Ängklovan. Kjempen ennå på stedet. Mot uvær høres det fra kloven «en hög klagande stämman».

Tredje versjon av sagnet hevder det var kong Horne og at han innhyllede seg i dunklær. Derimot kastet ha seg ikke i fjorden, men utfor Frustigen på berget sørvestre side. Der slo han seg i hjel og ligger begravet i selve kløften.

- Gravhaugene på slottsbergets østre side har også en «egen sagokräts». Først og fremst dreier deg seg om en av haugene den såkalte «Stolpehögen. En kvinne som så mer enn de fleste, ble vår litt av hvert med haugen. Da folk fant henne var hun blitt blind, og det varte lenge før hun fikk synet tilbake.

Ved et annet tilfelle skulle en mann hogge en eik ved gravhaugene. Ved første øksehogg fikk han se et stort antall krigere i skinnende rustninger myldre fram fra haugene. Forferdet kaster han fra seg øksa og stormer hjem der han legger seg og sover. Først deretter kan han fortelle hva han hadde sett – ellers ville han blitt syk.

«Forövrigt hafva många människor, som haft gåfvan 'se i syne', äfven skådat dessa krigshärrar».

- I slottsbergets østre side ved Stolpehögen bor en jätte, og man har sett ham tørke sine linkleder som lyste skinnende hvitt i solskinet. Wilhelm Berg traff en over 80 år gammel mann hvis mor, som ikke var synsk, i et veldig uvær så hørte en røst innenfra berget som ropte: «Illa stäldt, illa stäldt, å inte komdera».
- Myra på toppen av slottsberget bærer også sagntradisjoner. Dammen tørker aldri inn samme hvor hard tørke det er. Forklaringen var at dammen var bunnløs. Dette hadde folk undersøkt ved å lodde dybden, men de nådde aldri bunnen. (Wilhelm Berg foretok undersøkelser på dette og han kunne konstatere at «bunnen var nådd»).

Fra myra skal det ha vært en hemmelig gang ned til bergets indre, og ved enden av denne gangen skal det være en stor skatt. Skatten ble reddet unna fienden da slottet ble erobret.

- I en lavere terrasse på bergets østre forbindelse mot sjøen sitter en høne som vokter en kopperkjele full av gull og penger. Høna måtte av og til ut for å få frisk luft. En av arbeiderne ved Wilhelm Bergs utgravning skal en dag selv ha sett høna spankulere rundt på terrassen. Han ble så forferdet at han sprang rett hjem. Da han vendte tilbake var høna forsvunnet. Han fortalte historien, men kom da med en logisk forklaring at høna måtte ha forvillet seg fra bebyggelsen nedenfor berget.
- Nordmansberget bærer også på et sagn. En gang Gabriel i Hamn skulle grave inntil berget ble han bedt om å slutte med arbeidet av en arbeider i nærheten som så ut som en smed.

«Jag slutar när du slutar, sade Gabriel». "Nå slutar jag, sade smeden". Men Gabriel fortsatte å grave en times tid til. Da ble han så syk "att han aldrig mer hade en frisk dag".

INFORMASJONSSKILTER HORNBERG SLOTT

På og ved Hornborg Slott er det satt opp fire informasjonsskilt av Länsstyrelsen i Västra Götaland og Tanums kommun. Innholdet er ikke bygget på Wilhelm Bergs konklusjoner når det gjelder selve slottet historie.

LITTERATUR. KILDER:

- Wilhelm Berg (1910): "Hornborg". Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia.
- Karlsborg (Bohuslän): [https://no.wikipedia.org/wiki/Karlsborg_\(Bohuslen\)](https://no.wikipedia.org/wiki/Karlsborg_(Bohuslen))
- Hornborg Slott: Projekt Runeberg.

07-Infomasjonsskilt om Karlsborg slott.JPG

ode omkring 1450 – 1530 der svenske makthavere i flere omganger hadde kontroll med store deler av länet, ble det bygget svenske forsvarsverker – som Karlsborg slott.

KARLSBORG SLOTT

Karlsborg slott ligger rett øst for tunet på Röe gård omkring 700 meter fra Åbyfjorden som skjærer seg inn i landet fra Malmön og nordøstover mot Skottfjället. Slottsruinene ligger på en fjellkulle tett innpå og øst for tunet. Fjellkollen ligger omkring 31 meter over havet. En av hovedveiene (allfarvågarna) fra nordre Bohuslän i gammel tid gikk forbi Kville, Bottna og Tossene kirker og fram til fjorden sør for Åby gård. Der kunne man bli fergert over fjorden til Röe brygge. Ved anleggelsen av Karlsborg slott på Röe gård fikk man et sperrefort ved Åbyfjorden.

Fjellkollen har en utstrekning på rundt 85 x 80 meter NØ-SV og hever seg rundt 19 meter over gårdens nivå. Oppe på fjellkollen ser man i dag restene etter tre grunnmurer, en grop og en dam. Og rundt fjellkollen er det rester av en (dobbelt) vollgrav med en voll imellom.

Den største grunnmuren er 10,5 x 5,3 meter med inntil 1,1 meter tykke mur. Den andre grunnmuren er 9 x 6 meter og har i seinere tid vært plass for en vindmølle. Den tredje grunnmuren er 8 x 8 meter. Gropen har en dybde på ca. en meter og dette er også dybden på dammen.

WILHELM BERG

Wilhelm Berg (1832-1915) er mannen som har bragt fram historien for flere av de middelalderse anleggene i Bohuslän. Han arbeidet ved Bergslagen Järnväg, men på sin fritid brukte han all sin tid på historieforskning. Hans produksjon av store og små avhandlinger er imponerende. I tillegg til alle arkivundersøkelser og skrivning foretok han arkeologiske utgravninger i regi av 'Göteborgs og Bohusläns Fornminnesförening'. Utgravninger foretok han på Ragnhildsholmen, Dyne, Broberg, Karlsborg og Hornborg. De fleste anlegg som hadde gått ut av 'manns minne'.

Utgravningen på Karlsborg slott ved Röe gård utførte Berg antagelig i åra 1898-1899. Undersøkelsene ble offentliggjort i en omfattende publikasjon trykt år 1900: «Wilhelm Berg (1900): "Karlsborg fäste". Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia".

Wilhelm Berg gjennomgår tidligere skriftelige kilder som kan fortelle om tida for Karlsborg slotts tilblivelse og eksistens på 1400-1500-tallet. Likeledes har han også gjennomgått tidligere

KARLSBORG SLOTT

Röe gård, Lysekils kommun

av Svein Norheim; Økomuseum Grenseland / Ekomuseum Gränsland

(ØKOMUSEUM GRENSLAND / EKOMUSEUM GRÄNSLAND vil presentere er serie artikler av en litt ukjent 'norsk-svensk historie' i BOHUSLÄN og DALSLAND). Karlsborg slott er ett av flere befestningsanlegg fra middelalderen i Bohuslän. I en spesiell urolig peri-

10-Karlsborg slotts vannkilde_Foto-Svein Norheim.JPG

strøgods under Åby. Samme år ga hun «befallningsmannen Christen Eriksson Brun ett frihetsbrev, där hon "förunnade honom fri-och fräsegården Röö", liggandes på Stångenäset i Bro socken, i hans, hans hustrus och första barns livstid, att njuta, bruka och behålla, kvitt och fri från alla utlagor, vad namn de än hava månde".

KAMPENE om BOHUSLÄN

Bohuslän lå midt i interessefeltet for ulike politiske partier i Norge, Sverige og Danmark. Kalmarunionens tid var på hell og stridigheter om hegemoniet i Norden økte i styrke – dansker mot svensker, nordmenn mot dansker, nordmenn mot svensker. Den drivende kraften var de personlige ønsker fra stormenn om tronen i det ene eller andre landet – kanskje aller helst i alle tre rikene. Med sin beliggenhet i krysningspunktet for alle de ulike interessene, ble Bohuslän i flere perioder krigsskueplass.

1455-1456: KARL KNUTSSON BONDE og TORD BONDE.

Ridder, riksråd og marsk Tord Bonde var søstersønn til den svenske kongen Karl Knutsson Bonde som ble kronet i 1448. Tord erobret Lödöse, og ble høvedsmann på Axevalls slott og over Västergötland. I 1455 rykket han inn i Småland etter at våpenstillstanden med danskene utløp i 1453. Med bøndenes hjelp erobret og ødela han borgen Dalaborg som var bygd av danskene sør for Värnamo. Deretter marsjerte han mot Vänersborg som han imidlertid ikke klarte å innta. Som mottrekk, oppførte han skansene Billingsborg og Gullberg ved Göta älv. Dro deretter inn i Bohuslän og bygde borgen KARLSBORG i 1455 og slo en norsk styrke som var ti ganger så stor. Tord Bonde ble myrdet av slottsfogden Jösse Bosson på Karlsborg i mai 1456. I følge tradisjonene forlot den svenske styrken umiddelbart Karlsborg slott.

historieskriveres fortellinger som berører befestningen. Berg var en nitidig gransker som ikke bare brukte kilder som underbygde hans egne hypoteser, men som stiller kritiske spørsmål til materialet.

RÖE GÅRD

Gårdens eiere var tidlig representert blant Bohusläns mektigste. I 1440 var Röe eid av Erik Bjørnsson som var lagmann i Viken. Hans enke Lucie Pedersdatter Oxe, datter av riksrådet Peder Oxe, arvet gården. Dattersønnen til Lucie, Knut Knutsson Baad solgte gården til Henrik Krummedike år 1500. Krummedike var høvedsmann på Bohus festning og lensherre i Viken og ble etterhvert den største godseieren i Danmark-Norge. Krummedike lå i stridigheter med slekten Tre Rosor som var familien til Knut Knutsson Baads farmor, Ragnfrid Knutsson, som var datter av Alv Knutsson (norsk riksråd) og bror til Knut Alvsson.

I 1661 ble Röe gård kjøpt av Margareta Huitfeldt. Ved opprettelsen av 'stipendieinrättningen' i 1664 inngikk Röe som et såkalt

1501-1504: KNUT ALVSSON og HENRIK KRUMMEDIKE.

Utgangspunktet var, hvis vi ikke trekker linjen for langt tilbake, et bondeopprør i nes og Ullensaker i 1497 der futen Lasse Skjold ble drept. Hovedsmannen på Akershus, Knut Alvsson, ble holdt ansvarlig og rettssaker ble holdt i Kongehella (Kungahälla) i 1498. Tre bønder ble halshugget og Henrik Krummedike på Bohus festning var den som utførte henrettelsen. Knut Alvsson, som var den som kanskje hadde nærmeste arverett til den norske tronen, ble fradømt sin stilling som hovedsmann og han flyktet til Sverige. Henrik Krummedike overtok Knuts stilling. I Sverige samarbeider Knut Alvsson tett med Sten Sture den eldre og Svante Nilsson Sture. Det hele endte med et åpent opprør mot den danske kong Hans. Perioden 1501-1504 var en urolig tid der kampene sto mellom Knut Alvsson og Sten Stures tilhengere og danske kongen med Henrik Krummedike som medspiller. Bohuslän ble stadig terrorisert av hevnlystne flokker i kampen om hegemoni. Henrik Krummedike ble forvist til Danmark da han arrangerte mordet på den norske tronarvingen Knut Alvsson i 1502 under løfte om fritt leide.

Röe gård skal ha blitt brent i stridighetene mellom disse mektige personene.

1523-1532. GUSTAV VASA og CHRISTIAN 2

Kong Hans ble kronet i Stockholm i 1497 og var således Kalmarunionens konge over de tre skandinaviske rikene. Med Sten Sture d.y. i spissen ble det skapt allianser blant bønder, arbeidere og byborgere i en kamp mot aristokratiet og kong Hans. Sture hadde politisk teft og utmanøvrerte motstandere med å ha kontroll av Riksdagen.

Christian 2, sønn av kong Hans, forsøkte å invadere Sverige i 1517-1518, men mislyktes da han hadde liten krigserfaring. I 1520 kom ny invasjon og i slaget ved Åsunden og Borgesund ble Sten Sture slått. 7.-10 november 1520 gjennomførte Christian 2, i sammenheng med hans kroning i Stockholm 4. november, henrettelsen av 94 personer hvorav en stor del fra Sveriges høyadel. Det var denne hendelsen som ga ham navnet «Christian Tyrann».

Gustav Vasa gjorde opprør mot kongen Christian 2 som var konge over Norge, Danmark og Sverige. Den svenske frigjøringskrigen startet med at adelsmannen Gustav Vasa ble valgt til hovedsmann over Dalarna i januar 1521. Gustav Vasa plyndret koppergruva i Kopparberget og byen Västerås. Flere og flere sluttet seg til opprøret, og i 1522 fikk de støtte av hansabyen Lübeck. Stockholm falt i juni 1523 og 6. juni samme år ble Gustav Vasa kronet som konge av Sverige. Med freden i Malmö 1. september 1524 var Sverige løst fra Kalmarunionen.

I 1523 inntok Gustav Vasas styrker nordre Bohuslän (Viken). Svenske tropper besatte Olsborg i Bullaren og Karlsborg slott. Arbeidet med å forsterke Karlsborg ble startet og forgikk fram til 1527 da Gustav Vasa inngikk et forlik med Fredrik 1 som var Christian 2s etterfølger i Danmark. Christian 2 angrep Viken i 1531 og han inntok Karlsborg 13. desember dette året og borgen ble totalt ødelagt.

1569-1570. JOHAN III (f. 1537 +1592)

Gustav Vasas sønn Erik XIV overtok kongemakten etter sin far i 1560. Etter hvert utviklet det seg konflikt mellom brødrene og til slutt ble Johan dømt for landsforræderi og satt i fangenskap i fire år. Erik utviklet en sinnssykdom og Johan III ble løslatt i 1567. Han gjorde opprør mot kongen og i januar 1569 ble han hyllet som konge. Johan II avsluttet den nordiske syvårs-krigen i 1570 og sluttet fred med Danmark og Lübeck, men startet en årelang krig med Russland.

Vinteren 1569-1570 gjorde Johan II forsøk på å bygge opp igjen Karlsborg slott som et mottrekk mot tapet av Älvsborg slott, og for å sikre seg tilgangen til Vesterhavet, men dette mislyktes. Älvsborg ble erobret av danskene i 1563 og ved freden i 1570 ble det «Älvsborgs lösen» bestemt en løsesum på

150 000 riksdaler sølvmynt som svenskene måtte betale fordelt over tre år. Karlsborg slott reiste seg aldri mer og forsvant etter hvert i glømselens mørke. Inntil Wilhelms Bergs utgravninger ble utført antagelig i 1898-1899.

ARKOLOGISKE UNDERSØKELSER PÅ KARLSBORG SLOTT

Wilhelm Berg foretok en arkeologisk utgravning i (1898) – 1899. Gjennom sin avhandling i publikasjonen: Wilhelm Berg (1900): "Karlsborg fäste". Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. Berg kunne konstatere at den dobbelte vollgraven hadde vært vannfylt og vannet kom fra bekken som rant gjennom området.

Berg gjennomgår i detalj de arkeologiske funnene og deler de inn i ulike bruksområder og i type materiale gjenstandene er laget av:

Gull, sølv, bronse, bly, jern, bein og horn, glass, leirgods, sten, bergkrystall, rav, agat, flint og tre.

Av funnkategorier kan nevnes:

Våpen: Armbrøst, piler med og uten holk og piler med hull og piler med tange, lansespiss, rester av kastemaskin, 24 kanonkuler av sten, kun en kanonkule av jern, kuler til håndvåpen.

Håndvåpen: Klinger til dolker, deler av rustning (?), sporer av jern.

Utstyr til bolig: Lysegrønt vindusglass, gulglasserte gulvfliser, nøkkelskilt, ni nøkler og syv nøkler til sylindrelås, fire låser, beslag til dører og porter.

Drakt: Beltespenner, fingerbøl, nåler, smykker, spinnehjul av klebersten (täljsten).

Figurer: Terning til spill, tre figurer

Mat: Skje, kniver, keramikkskår, flasker og glass (skår), bronsekar, kroker for opphenging, diverse ben fe, gris og sau, rådyr, grevling, tann fra spekkhugger, pigghå.

Belysning: lysholder av jern, ildstål

Hest: Hesteko (8), hestekosøm (45)

Diverse: Bor, bryne, lenker til kjetting, spiker, beslag av bronseblikk, støpeform av kleber (täljsten).

Mynt: 13 ulike mynter hvorav en fra Erik av Pommerns tid (1396-1439), en fra Kristoffer av Bayerns tid (1439-1448), fire fra Christian Is tid (1448-1481), en nederlandsk, en tysk og tre ubestemmelige.

SKRIFTLIGE KILDER

Wilhelm Berg gjennom går de av ham tilgjengelig skriftlige beretninger. Og han starter med å si:

«Icke i en enda af de urkunder från 14-1500-talen som nämna Karlsborg angifves närmare hvar slottet legat».

"... egentligen är bara blott en enda författare som haft en afvikande mening, nemligen Brunius. Denne påstår nemligen att Karlsborg är detsamma som det slott, hvilket enligt sägnen legat på östra stranden af Hornborgsund i Qville"

Wilhelm « (1632)Berg henviser spesielt til den gamle norske presten Peder Claussøn Friis (1545-1614) i sin beskrivelse av kongerike Norge "Norriges oc Omliggende Øers sandfærdige Besschriffuelse» (1632) som den mest troverdige beskrivelsen av de omstridte slottene.

«Der haffuer oc verret fliere Slotte udj gammel Tijd, saasom Hornborg, ved Hornborrig-sund kaldes Borrig oc fliere saadanne».

«Der hafver oc i gammel tid staait et Slot i Viigen ved Hornborgsund, som Hornborg hafver været kaldit, oc er længe siden ødelagt; Desligeste det Slot Karlsborg, som K. Christiern Hanssøn førstørrede Anno 1532».

Og Berg fastslår:

«Alle nyare forskare, förutom Brunius, äro ense om att förlägga Karlsborg till den invid östra stranden af Åbyfjorden belägna egendomen Röe på Stångenäset i Bro socken».

FORSØK PÅ EN KONKLUSJON

Wilhelm Berg som har undersøkt arkeologisk og historisk både Karlsborg slott (Röe) og Hornborg slott (Hornborgsund), konkluderer i begge undersøkelsene av KARLSBORG SLOTT (FÄSTE) LIGGER VED RÖE I BRO SOCKEN.

Slottet ble bygd vinteren 1455-1456 av Tord Bonde som ble myrdet av slottsfogden Jösse Bosson på Karlsborg i mai 1456. I følge tradisjonene forlot den svenske styrken umiddelbart Karlsborg slott.

Karlsborg slott og Röe gård ble brent under stridighetene mellom Knut Alvsson og Henrik Krummedike 1501-1504.

Gustav Vasa beordret å erstatte Olsborg slott i Bullaren med Karlsborg som nå ble opprustet fram mot 1527. År 1531 går danske kongen Christian I til angrep på Sverige og erobrer 13. desember samme år Karlsborg slott som blir totalt ødelagt.

Vinteren 1569-1570 gjorde Johan II forsøk på å bygge opp igjen Karlsborg slott som et mottrekk mot tapet av Älvsborg slott, og for å sikre seg tilgangen til Vesterhavet, men dette mislyktes.

Etter disse hendelsene sank kunnskapen om Karlsborg slott inn i glemmeselens mørke selv om det ble omtalt av enkelte historikere gjennom århundrene. Først med Wilhelm Bergs iherdige undersøkelser ble Karlsborg slott trukket fram i lyset igjen.

LITTERATUR. KILDER

Wilhelm Berg (1900): "Karlsborg fäste". Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia.

Röe borg: https://sv.wikipedia.org/wiki/R%C3%B6e_borg

Anders Svensson: Röe – en gång en befäst stormannagård: <http://blog.zaramis.se/2011/06/25/roe-en-gang-en-befast-stormannagard/>

Projekt Runeberg: "Karlsborg":

Anders Svensson: "Åby säteri i Tossene socken ...": <http://blog.zaramis.se/2011/06/19/aby-sateri-i-tossene-socken-fran-storgods-till-djurpark/>

Projekt Runeberg: "Carlsborg". Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige i 7 band, Stockholm 1856-1870: <http://runeberg.org/img/hgsl/2/0013.1.jpg>

Projekt Runeberg: "Karlsborg". Nordisk Familjebok Uggleupplagan. 13: <http://runeberg.org/nfbm/0563.html>

08-Stenhogger-Erik-Johnsen,-osdalem_Ukjente-soldats-gravminne_HA-07juni1958393.jpg

På stedet står det en meterhøy granittsten hogd i lignende form som gravstøtta over Svend Asmundsen Spielgårdsvigen og en inskripsjon som var en omskrivelse av minneskriften over Spielgaardsvigen:

En Mand af Sveriges tapre Hær
Paa ærens Mark er segnet.
Af Nordmænd her han fældet er,
Hans Grav af Nordmænd hægnet.
29. april 1808

HENRIK AUGUST ANGELL

Det var kaptein Henrik August Angell som rundt 1900 tok initiativet til å reise et minnesmerke i tre med samme form som gravminnet over Spielgaardsvigen på Prestebakke kirkegård (gravminne nr. 2). Tradisjonen forteller at på det tidspunktet som Angell lette opp grava, var den døde soldaten gravlagt så grunt at man kunne se uniformsklærne stikke opp av bakken. Ved reisinga av minnesmerket inviterte Angell befolkningen i Enningdalen, og ungdommen kastet sammen en stenrøs over grava. Gravskriften på tretavla er lik den som ble hogd inn på dagens granittstøtte.

JON INGE VALESTRAND

Gravstedet forfalt og på initiativ av journalist Jon Inge Valestrand (som også tok initiativet til å reise nytt kors på Svenskegravene på Gjeddelund) ble det 10. juni 1958 reist en granittstøtte på denne graven over den ukjente svenske soldaten.

Granittstøtta ble hogd av stenhogger Erik Johnsen i Osdalen og flere var med på spleiselaget.

Innviesen ble gjort med bl.a. den svenske konsulen i Halden, viseordfører og sogneprest med flere til stede.

Æresvakter var speidergutter fra 2. Halden tropp og 22 HV-soldater fra Enningdalen.

I 2008 fikk Prestebakke 4H seniorgruppa penger fra aksjonen «Rydd et kulturminne» til vedlikehold av gravplassen.

I 2008 fikk Prestebakke 4H seniorgruppa penger fra aksjonen «Rydd et kulturminne» til vedlikehold av

04-Killingrød-1808_Foto-Svein-Norheim_DSC_7998.jpg

gravplassen.

Litteratur:

Harald Bakke (1915): «Id Herred»

Erling Børke (1981): «Minnesmerker i Halden og på Fredriksten».

Halden Arbeiderblad 7. juni 1958

Svein Norheim: «Den ukjente soldats grav på Killingrød i Enningdalen»: www.ostfold1814.no

Prestebakke 4H seniorgruppa: https://www.miljolare.no/aktiviteter/kulturminner/rydding/resultater/?a_id=654230

Kart fra Norges kartverk: amt2_smaalenenes-amt-92_1792. Detalj – plassering av Nordbakke skanse.

NORDBAKKE SKANSE

– som aldri var i kamp

av Svein Norheim

Halden-distriktet er «full» av krigsminner – enten det er fra gammel tid eller nyere tid. Spesielt Idd og Enningdalen som lå helt på grensa var utsatt for fiendtlige angrep. Det er vel ingen stor overdrivelse å si at hver generasjon fra 1600-tallet av og opp til 1814 opplevde en eller annen form for krigssituasjon.

Og var det ikke svenske angrep inn i Norge, var det norske angrep inn i de svenske nabolandsdistriktene – Värmland, Dalsland og etter hvert Bohuslän.

Krigføringen også i gammel tid var brutal. Spesielt framheves Gyldenløve-feiden (1675-1679) som uvanlig brutal. Den gang var det ensidige norske angrep inn på svensk side, og kirkesogn etter kirkesogn ble plyndret, brent og mange døde som resultat. Voldtekter var en del av krigsstrategien da som nå. Det er mange sagn i f.eks. Dalsland om den norske brutaliteten.

Nåja, men Nordbakke skanse var som sagt ikke i noen kamp som vi kjenner til. Så hvorfor ble den bygget? Da må søke tilbake i de mange beskrivelsene vi har av krigføringen i Halden-distriktet. CO Munthes grundige gjennomgang i boka «Fredrikshalds historie indtil 1720» (1906) er et standardverk. La oss se på noen sitater:

Hannibals-feiden 1644-1645:

«Endelig førte Veien fra Vestra Ed ved Sydenden af Stora Lee i Sverige over Grænsen ved Hallerød, over Bergstien, forbi Torgalsbøen og Nordbakke skanse ved Nordenden af Ørsjøen (hvorved Toldstedet anbefales lagt) gjennom Herrebøkleven paa den gamle Enningdalsvei frem til Id».

«Som bekjendt undgik Halden ethvert fiendtlig Angrep i denne Krig; men Indbyggerne maatte dog til sine Tider deltage I Vagtgjøring – ikke alene ved de Forsvarsverker, som var opkastede ved selve byen, men ogsaa sammen med Smaalensbønder paa Landevagterne mod Grænsen, specielt paa Bergstien, hvor man havde bygget en Skanse ved Nordbakke (Siljukleven) ved Nordenden av Ørsjøen, i hvilken delvis Oluf Nielssøn Nordmand, kaptein over en Kompani Bønder af de 5 Smaalenen, delvis Løitnant Mathias Foess, efterat ha i Februar 1645 var overført fra Trondhjemske regiment, førte Kommandoen».

1658 – første angrep på Halden:

«Paa Halden var man paa Forhaand varslet om Svenskernes komme, da flere Bønder, saavel fra Nafverstad som Enningdalen, var inde med Kundskab i disse dage ...» .

«Man ventede dog ikke Fienden paa veien fra Enningdalen over Bøklevene, men snarere paa den mere befærdede Vei nærmere Iddefjorden over Liholtkleven. Almindeligst var dog Veien fra Hallerød over Nordbakke og gjennom Siljukleven, Bergstien kaldet, og her troede man nok, at den største Styrke

Skansen sett fra inngangspartiet – fra nord. Foto: Svein Norheim.

skansen har fire spisser med noe innsvingte ytre sider slik at den framstår med en stjerneform. Særlig er stjerneformen tydelig fra innsiden.

Utenfor skansen er det gravet ut en (tørr) vollgrav og massene er brukt til oppbygging av skansevollene. Dermed får skansen en brattere profil og vanskeligere å storme. Vollene består, antar vi, av oppkastede masser og sten som naturlig har hørt hjemme i området. Vollgrava er dypest på nordsida – over en mannshøyde.

I 2008 gjennomførte Østfold fylkeskommune v/Per Erik Gjesvold en begrenset arkeologisk undersøkelse. Målsettingen var bl.a. å se om det var muligheter for en datering (treverk, kull) og hva var steinkonstruksjonen i midten av skansen. Det ble ikke funnet organisk materiale som kunne gi noen dateringer. Konstruksjonen i midten, som tidligere ble antatt kunne være grunnmuren for en vaktstue, viste seg å være fundamentet for en gårdssmie.

Det ligger dyrkede jorder ganske nær skansen, og alle de i dag synlige stenene på og ved skansevollene antas å være rydningssten fra jordene.

Gjesvold konkluderer med at skansen ikke har hatt noen form for palisadeverk eller noen indre bygning. Det antas at forsvaret i hovedsak besto av håndvåpen. Hvor den opprinnelige traseen for Bergstien har gått, oppe på kronen av Raet eller som i dag nede ved nordenden av Ørsjøen, er usikkert.

vilde komme. Vagterne var – som vi har seet – utsatte derefter og blev for den væsentligste Del omgaaende».

«Forvagte i Liholtkleven synes dog i Tide og uden Eventyr at være kommet unda, men verre var det med Kaptein Rochlunge, som stod længere borte, i Siljukleven, og ikke tidsnok kunde blive budsendt. Det lykkedes dog ved Svend Halvorsen Skottenes Hjælp om Natten at føre Kompaniet skoglængs tilbage, forbi de svenske Bivuaker og Vagter».

Nordbakke skanse – en beskrivelse

Skansen har en utstrekning på ca. 13 x 10 meter og ligger på kronen av Raet rett sør for tunet på Nordbakke gård. Den er en innelukket skanse - et forsvarsverk, en såkalt redutt (etter fransk: redoute og italiensk: Ridotto som betyr samlingssted). Mens vi ellers kjenner redutt som en rektangulær vollskanse (Skriverøa, Ende og Prestebakke), har Nordbakke en annen form – som en firekantet stjerne. Med andre ord –

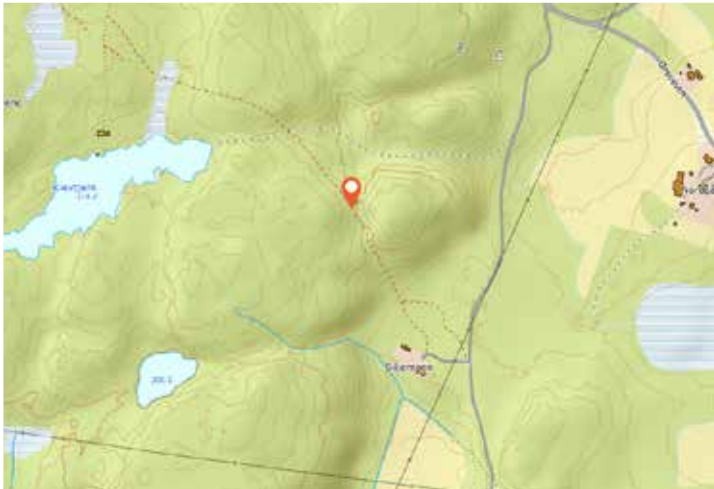
I det siste tilfellet ville avstanden for håndvåpen være relativt stor – 60 – 70 meter – og effekten deretter. Men Nordbakke skanses strategiske beliggenhet er uomtvistelig – den var vanskelig å omgå!

Eieren på Nordbakke gård, Arne Jensen, gjør en flott innsats med å klippe gresset på skansen. En stolt og ansvarsbevisst grunneier!

Tilgjengelighet

Fra Bergstien nedenfor skansen i nordenden av Ørsjøen har TFL skiltet opp til skansen. Du parkerer bilen i svingen øst for Nordbakke ved bakken opp mot Torgalsbøen (ikke kjør opp til gården!). Derifra går det fin sti langs Ørsjøen.

Alle foto: Svein Norheim

Kart – Norges kart. Omtrentlig plassering av Siljeklev skanse

Siljeklev skanse

av Svein Norheim

Omkring 2 km nordvest for Nordbakke skanse ved Ørsjøen i Enningdalen ligger en liten unnselig forsvarsstilling som i gamle beskrivelser går under Siljeklev skans – også kalt Siljuklev og Silleklev. Skanse som rett og slett er en sperring, en mur, i et bratt og smalt fjellpass. Skansen ligger der fjellpasset er på sitt smaleste.

Skansemuren framstår i dag som en enkel mur bygd opp av sten plukket i området rundt skansen.

BERGSTIEN

Så hvorfor en skanse her? Jo, her gikk det vi dag kaller Bergstien (Bærsteien) som var leden mellom Hallerød ved riksgrensa og nordvestover på nordsida av Ørsjøen (Nordbakke skanse) og over Skårefjell til Tistedalen og Halden. Det er litt uenighet om ledens alder, historie og navn. Men ser vi langs partier av leden finner vi fornminner (gravrøyser) og kasterøyser i flere partier langs leden. Noe som tyder på en høy alder. Selve navnet Bergstien ser ut til å være tatt opp av historikere rundt forrige århundreskiftet.

Bergstien passerer som nevnt på nordsida av Ørsjøen der Nordbakke skanse ligger (se et innlegg om denne skansen) og videre over fjellet mot Kula – Gullund – Skårefjell. I oppstigningen over mot Kula går leden altså gjennom dette trange fjellpasset. Et strategisk sted for å legge en sperreskanse.

AKTIVITETENE VED SILJEKLEV

Som med Nordbakke skanse finner, vi ingen beskrivelse av at Siljeklev skanse har vært i kamp. Men det ble gjennom mange urolige tider en viktig postering, en såkalt framskutt postering, der man holdt mulige fiendtlige bevegelser under observasjon.

Halden har mange beskrivelser av krigshistorien. En av disse er CO Munthes store verk «Fredrikshalds og Fredriksstens historie indtil 1720» (1906). Han har flere steder omtalt Siljeklev:

Hannibals-feiden (1644-1645):

«Som bekjendt undgik Halden ethvert fiendtlig Angrep i denne Krig; men Indbyggerne maatte dog til sine Tider deltage I Vagtgjøring – ikke alene ved de Forsvarsverker, som var opkastede ved selve byen, men ogsaa sammen med Smaalensbønder paa Landevagterne mod Grænsen, specielt paa Bergstien, hvor man havde bygget en Skanse ved Nordbakke (Siljukleven) ved Nordenden av Ørsjøen, i hvilken delvis Oluf Nielsøn Nordmand, Kaptein over en Kompani Bønder af de 5 Smaalenene, delvis Løitnant Mathias Foess, efterat ha i Februar 1645 var overført fra Trondhjemske Regiment, førte Kommandoen».

Oppstigningen sett ovenfra – fra nordvest mot Siljemoen. Foto: Svein Norheim.

er og blev for den væsentligste Del omgaaende».

1658 – første angrepet på Halden:

«... den 9. September er Kaptein Martin Jørgen de Rochleng med sit 150 Mand sterke Kompani ankommet til Halden, og Major Lemwig er atter rykket tilbage til Svinesund. Rochleng's Kompani blev fra Halden sendt frem til «Passene» og udsatte bl.a. en Vagt i «Sillekleven» (: Siljukleven) ved Nordenden af Ørsjøen paa veien til Hallerød («Bergstien»), ligesom der omtales, at Mandskab var frem-sendt til «Bjørnstad Skov».

«Paa Halden var man paa Forhaand varslet om Svenskernes komme, da flere Bønder, saavel fra Nafverstad som Enningdalen, var inde med Kundskab i disse dage ...».

«Man ventede dog ikke Fienden paa Veien fra Enningdalen over Bøklevene, men snarere paa den mere befærdede Vei nærmere Iddefjorden over Liholtkleven. Almindeligst var dog Veien fra Hallerød over Nordbakke og gennem Siljukleven, Bergstien kaldet, og her troede man nok, at den største Styrke vilde komme. Vagterne var – som vi har seet – udsatte dereft-

«Forvagte i Liholtkleven synes dog i Tide og uden Eventyr at være kommet unda, men verre var det med Kaptein Rochleng, som stod længere borte, i Siljukleven, og ikke tidsnok kunde blive budsendt. Det lykkedes dog ved Svend Halvorsen Skottenes Hjælp om Natten at føre Kompaniet skoglængs tilbage, forbi de svenske Bivuaker og Vagter».

«Du paa Natten kom Kaptein Rocleng tilbage med sit Kompani fra Siljukleven; ligeledes ankom Kaptein Trugels Christensen med de Soldater, som han i en Fart havde faaet med sig; ...»

«Kaptein Martin Jørgen de Rochleng's Kompani, 150 Mand, der indkom om Natten fra sin Forpoststilling i Siljukleven».

1679: Gyldenløve-feiden (1675-1679):

«Enkelte mod eller over Grænsen fremskudte Forposter blev da ogsaa tvungne tilbage til Siljukleven, og man var ængstelig for, at de der skulde blive borttagne af Fienden. Den krigerske Dalsalmue har tydeligvis atter været ude».

1718: Karl XIIs andre angrep:

«En Soldat blev ogsaa tagen til Fange her; han represænterede tillige med Konen paa Lundene, Dagens Fanger, som den svenske Oberst oversendte til Kongen paa Prestebakke. Den 11. besatte Stenflycht de forladte Forhugninger nord for Lundene, sendte herfra en Kommando til

Rekognoscering af Siljukleven ved Nordenden af Ørsjøen. Efterat denne Kommando var kommet tilbage, rykket man videre mod Bøkleven, men maatte underveis rydde unda en Forhugning, hvilket sinkede nogle Timer».

Alle foto: Svein Norheim.

Reduttens midtparti sett fra øst. Foto: Svein Norheim.

Redutten på Skriverøa

av Svein Norheim

Sommeren 1718 forberedte Karl XII et angrep på Fredriksten festning. Erfaringen fra sommeren 1716 var dyrekjøpt. Erfaringen tilsa at for å lykkes med å erobre Norge måtte han ta kontrollen med Fredriksten. Nå sto innsatsen i å få kontrollen med Iddefjorden som nå hadde vært sperret i to år – både for svenske og norske skip.

Store forsyninger var skipet fram til Strömstad – alt som trengtes til et angrep på Fredriksten. Men nå handlet det om å knekke den norske krigsflåten på Iddefjorden for deretter å kunne transportere forsyninger over Torpbukta til de svenske angrepsstyrkene som i november begynte beleiringen av festningen. Samtidig begynte innmarsjen av svenske styrker fra Dalsland over Hallerød mot Iddeletta og svenske styrker fra nordøst fra Värmland samtidig som svenske styrker marsjerte over flytebrua som lå over Svinesund. Dermed var de norske landbaserte styrkene etter hvert presset fra flere hold i en knipetangmanøver.

REDUTTEN*

Et anlegg bygd av de norske soldatene et hektisk døgn sommeren 1718. Redutten er et innelukket rektangulært skanseverk ca. 35 x 42 meter og vollene er omtrent 1,5 meter høye inne i skansen og et par meter utenfor der det er gravet en «vollgrav».

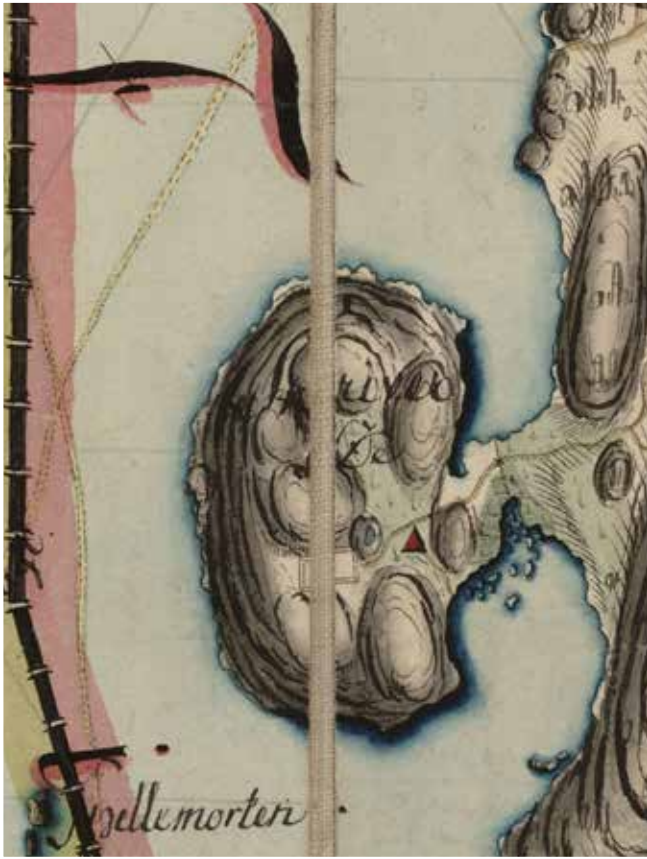
Historien om Skriverøa og Karl XII er som følger i en noe forkortet versjon:

Karl XII

Under Karl XIIIs angrep på Fredriksten festning i 1718, arbeidet de svenske styrkene for å få kontroll over Iddefjorden. Innseilingen gjennom Svinesund var sperret med skanser både på norsk og svensk side.

Galärtransporten – Strömstad-Iddefjorden

Karl XII planla en båttransport over land fra Strömstad til Pilegården tvers overfor Skriverøa. 12 større og mindre båter ble fraktet 25 kilometer over land og innsjøer – et forferdelig slit for opptil 800 soldater. Året før hadde Tordenskjold innledet en tilsvarende transport av norsk krigsfartøy fra Røsneskilen til Knivsø. For å overvåke de svenske bevegelsene ble det opprettet en «Brandvakt» på Skriverøa.

Redutten på Skriverøa. Redutten er markert akkurat under skjøten på kartet. Norges kartverk: norge267, 19-del-1, 1808; detalj.

Redutten på Skriverøa

I slutten av juli 1718 ble det utkommandert 200 norske soldater til Skriverøa og 235 mann til å betjene flåten. I løpet av noen få dager ble det kastet opp en firkantet jordskanse med tre kanonbatterier. Fra Fredriksten festning ble det utlevert følgende skyts: 4 stk. 18 punds kanoner, 2 stk. 12 punds kanoner. 1 metallmørser. Fra Fredrikstad festning ble det overført: 4 stk. 6 punds metallfeltkanoner. (kanon = jernkanon, metallkanon = bronsekanon, mørser = kanon som skyter granater/bomber).

Pilegården skanse

De svenske styrkene bygget en skanse på Pilegården og aktiviserte krigsfartøyene som ble angrepet av den norske galeien Achilles og to sjalupper. Nordmennene ble beskyttet av 12 punds kanoner fra Pilegården skanse. På svensk side ble det også bygget et titalls prammer av lær og blikk både ved Pilegården, Krokstrand, Blomsholm og i Strömstad.

Den norske retretten

Natta mellom 9. og 10. august ble batteriene montert på Skriverøa. For å avlede svenskenes oppmerksomhet ble det «demonstrert» ved Svinesund. På avtalt signalkudd fra Rørbekk skanse ble det åpnet ild fra Skriverøa. Innen kl. 8 formiddag hadde det blitt skutt 218 stk. 18 punds, 128 stk. 12 punds og 125 stk. 6 punds kanonkuler og kastet 3 granater. I tillegg kom krigsfartøyenes beskytning. Generalitetet fikk det inntrykk at ilden var virkningsløs og besluttet å rømme redutten på Skriverøa – mot Landsbergs protester. Natt til 11. august 1718 ble alt skyts ført bort – til svenskenes store forundring. Antagelig var også grunnen til retretten at stor svensk troppestyrke var på vei fra Bokerød mot Iddesletta.

Oppmarsjen mot Fredriksten

De svenske fartøyene kontrollerte nå Iddefjorden helt inn til Eskeviklandet der et nytt kanonbatteri ble anlagt. Karl XII satte sine styrker i land i Torpebukta og oppmarsjen mot Fredriksten festning var begynt!

Erstatningen

Som en erstatning for redutten på Skriverøa ble det ført opp et kanonbatteri på Eskevikenlandet. Men det er en annen historie.

Redutten på Skriverøa er dokumentert på noen gamle kart – og her kan vi også finne batteriene på Pilegården – de svenske batteriene på motsatt side av fjorden og som skulle beskytte og støtte de svenske galärene som Karl XII førte over fra Strömstad til Hällesmörk-kilen ved Iddefjorden. Nå gjaldt det om hvem som skulle ha kontrollen på Iddefjorden!

Omkring 1980 da Kari og jeg fikk melding fra Sverre Nygård om gravrøyser på sørspissen av Skriverøa, måtte vi ut å se. Og hva fikk vi ikke se på veien ut dit – grunnmuren etter en stenhoggerbrakke («Skriverøbarakken») og nettopp REDUTTEN!. Kari satte seg da ned og utarbeidet et undervisningsopplegg for skoleklasser som tok for seg helleristningene på Ystehede, Folkets Hus, stehoggeriene, husmannsplassen Myra og alle kulturminnene på Skriverøa. Mange er de skoleklasser som fikk glede av Karis kunnskaper og opplegg. Og så var hun med skoleklassene ut i felten! Etter hvert adopterte skolene Øberg og Rødsberg undervisningsopplegget, kanskje også flere.

Redutten på Skriverøa er de siste åra fått en ny æra. Idd og Enningdalen Historielag v/Ryddegruppa har gjort en formidabel innsats med å rydde skansen for vegetasjon og slår nå gress og annen vegetasjon som prøver la naturen overta igjen! Dessuten har de også satt opp informasjon om skansen.

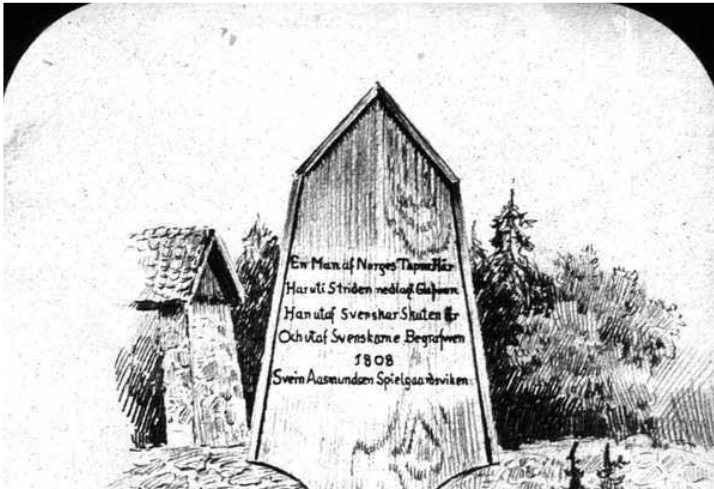
*Redutt – fransk «redoute», italiensk ridotta: I betydningen samlingsplass, et sted man trekker seg tilbake.

Referanser

CO Munthe (1906): «Fredrikshald og Fredriksstens historie indtil 1720»

Olaf Forstrøm (1915): «Fredrikshald i 250 Aar»

Wikipedia: «Sjøkrigen i Iddefjorden»: https://no.wikipedia.org/wiki/Sj%C3%B8krigen_i_Iddefjorden

01-35648.jpg

SVEND ASMUNDSEN SPIELGAARDSVIGEN

av Svein Norheim

Svend Asmundsen Spielgaardsvigen var med løytnant Spørcks frivillige korps «Kristian Augusts jægere» på omtrent 100 landvernsmenn og bønder og 20 skarpskyttere på rekognosering øst for Ørsjøen 9. mai 1808. De var sendt ut av oberstløytnant Juul på Fredriksten festning.

Ved Gjeddellund gikk de på en svensk feltvakt og drev disse tilbake mot Holtet, og svenskene mistet 12 mann – noen sier 4 døde og 11 sårede. De svenske soldatene fikk betydelige forsterkninger og Spørck måtte da trekke sine menn tilbake med fem soldater hvorav to døde seinere. En av disse var Spielgaardsvigen.

En av tradisjonene som knyttes til dette dødsfallet er følgende:

Svenskene fant Spielgaardsvigen sterkt medtatt. De dro ham inn på en låve der han la og brakk seg til han døde. Hans kone Anne Larsdatter satt igjen med fire barn foruten Svends gamle foreldre og to ugifte søstre. På 10 måneder var far og to søstre døde. Det fortelles at Anne rett etter Svends død gikk rundt og tigde og fortalte om at mannen var falt i krigen med svenskene, og at hun ikke visste hvordan hun skulle få ham begravet. Svenskene følte medlidenhet med henne og skal da ha sagt:

«Det skal du slippe at sørge for mor, vi skal besørge det».

De laget kiste til ham og begravde Svend Asmundsen Spielgaardsvigen på Prestebakke kirkegård. Som gravminne reiste de en støtte av tre med tekst av den svenske løytnant Elfman.

MAJOR KREBS

Major Krebs skrev en rapport datert 28 – 7 – 1808:

”Paa Enningdahls Kirkegaard ved Prestebakke, har jeg fundet et Epitaphium af Træ, hvorpaa meget net er indskaaret det minde som jeg vedlagt giver mig den ære at fremsende en Afskrift af. Oven over samme er anbragt et Dødning Hoved paa 2. over korsliggende Ben».

Krebs rapport:

Minne
Af Svend Asmundsen Spielgårdsviken
Af Norriges tappra Här
En mann i Striden nedlagt Glafwin
Han utaf Svenskar skuten är
Och utaf Svenskarne begrawen
1808

04-DSC_9891.JPG

Omkring 1910 ble tretavla erstattet av et gravminne av støpejern og som ble bekostet av fullmektig Kristian Bakke på Prestebakke. Leseren vil se at man heller ikke på dette gravminnet har vært helt tro mot den opprinnelige teksten.

En Man af Norges
tapra Här
Har uti Striden
nedlagt Glafwen
Han utaf Svenskar
skuten är
Och utaf Svenskarne
begrafven
1808
Svend Åsmunsen
Spjalgårsviken

Litteratur:

Harald Bakke (1915): «Id Herred»

Olav Børke (1981): «Minnesmerker i Halden og På Fredriksten»

Jens Bakke (Wiwar nr. 1-2008).

Fredrikshalds Avis; nr. 48 august 1912. «Svenskegravene» av Mathis Bakke.

Svein Norheim: «Svend Asmundsen Spielgaardsvigen». www.ostfold1814.no

NYTT GRAVMINNE

Det gamle gravminnet er for lengst forsvunnet. I 1870-åra ble det av kirkesangeren reist spørsmål om å fornye gravminnet. På stedet ble det samlet inn 2 spd. Imidlertid gikk det 10-20 år innen det kom på plass. Og da var det gamle forsvunnet, plassen ble etter sigende ikke den samme – og inskripsjonen var endret. Til og med navnet ble feil! På gravminnet er teksten:

En Man af Norges tapra Här
Har udi Striden nedlagt Glafwin
Han utaf Svenskar skuten är
Och utaf Svenskarne Begrafven
1808

Sven Andersen Spielgårsviken

Dette gravminnet over Svend Asmundsen Spielgaardsvigen ble antagelig reist rundt 1890. I dag er det i Prestebakke kirkes eie.

DAGENS GRAVMINNE

07-Korset av 1914 – detalj Foruten seinere skriblerier på korset ser det ut til at inskripsjonen på korset er 'Her hviler 3 krigere'. Tradisjonen sier fire døde svenske soldater, men kaptein Graff og hans husmenn fant tre skjeletter. Foto Svein Norheim

SVENSKEGRAVENE ved GJEDDELUND i ENNINGDALEN

av Svein Norheim

I februar 1808 bryter krigen med Sverige ut. De svenske troppene sto oppmarsjert langs den norske grensa, og i Halden-distriktet måtte man nok en gang være grensevakt. I mai-måned marsjerte de svenske styrkene over grensa og 1. brigade rykket inn i Enningdalen og forskanset seg i tre

stillinger ved Prestebakke. Den norske styrken under ledelse av løytnant Leth måtte trekke seg ut med sine 40 musketerer. Også ved Ende og Berby ble det etablert svenske stillinger. 2 brigade av de svenske styrkene rykket inn ved Skodsberg i Aremark. Forbindelseslinjene mellom de to brigadene ble opprettholdt med posteringer på Holtet og Gjeddellund.

Oberstløytnant Juul som var fungerende kommandant på Fredriksten, sendte ut rekognoseringsstyrker. Kaptein Arild Huitfeldt rykket fram mot Prestebakke og løytnant Johannes Henrik Spørck skulle patruljere på nordsida og østsida av Ørsjøen. Bare Spørcks menn kom i kamp.

Ved Gjeddellund gikk de på en svensk feltvakt og drev disse tilbake mot Holtet, og svenskene mistet 12 mann – noen sier 4 døde og 11 sårede. De svenske soldatene fikk betydelige forsterkninger og Spørck måtte da trekke sine menn tilbake med fem sårede soldater hvorav to døde seinere.

GRAVFUNN

De fire døde svenske soldatene ble gravlagt i skogen på Gjeddellund, de såkalte «Svenskegravene». Stedet ble seinere markert med et trekors.

Omkring 1860 skal kaptein Christian Fredrik Graff ha undersøkt soldatgravene. Han kjente ikke selv til stedet, men fikk med seg tre husmenn. De skal ha funnet rester av uniformer og utstyr – «Nogen sterkt medtagne strømpebånd ...». Bare ett vevd bånd skal være igjen fra dette funnet. I følge en artikkel i Fredrikshalds Avis 2. mars 1912 ble båndet sendt til et museum i Kristiania. Men i dag befinner i alle fall ett strømpebånd seg i Ør Grendesamling i Halden.

GRAVKORS

Soldatene skal ved dette tilfellet ha blitt lagt i en fellesgrav og kaptein Graff reiste et trekors over soldatgraven. Korset hadde følgende innskrift (Fredrikshalds Avis 2.mars 1912):

Her hviler fire Krigere

af Skaraborgs Läns Regiment,

Korset fra 1958 og bautastenen fra 1962 Foto Jens Bakke

1,5 m høyt.

BAUTASTEN

Edstraktens fornminnes-och hembygds-foreningen reiste i 1962 en bautastenen foran korset. Bautastenen er ca. 60 cm høy og 40 cm bred. Stenen ble avduket sommeren 1963 med bl.a. landsantikvarie Sven Axel Hallbäck og fylkeskonservator Lauritz Opstad til stede.

Stenen har innskriften:

*Till minne av de
svenske män som
här vilar sedan
ofredsåret 1808
+++
Gränstraktens
Hembygdsvänner
reste stenen
1962*

I Krigsarkivet i Stockholm har lokalhistorikeren Ingvar Hallqvist kunnet fastslå navnene på de svenske soldatene som falt ved posteringen. Alle var fra Sjuhäradsbygden ved Ulricehamn:

- 778 Magnus Ehn (1779-1808). Tjente som soldat i syv år. Gift med Caisa Albrechtsdotter og de hadde tre sønner.

Faldne Aar 1808.

Opsat af en norsk Vaabenbroder.

NYTT KORS og en MINNESTEN

Korset til Graff råtnet etter hvert opp. Erling Børke skriver at oberstløytnant Oscar Graff også gravde her i 1914 og fant de fire skjelettene. Han skal etter sigende ha flyttet dem «opp i skogen», og et trekors ble reist på nytt. Her er det flere ting som er uklart!

Korset av 1914 tilhører i dag Idd og Enningdalen Historielag.

JON INGE VALESTRAND

Journalist Jon Inge Valstrand tok i 1958 initiativet til et nytt og lignende kors i eik utført av Edgar Andersen og skjenket av disponent Hans Karl Monsen.

Restene av korset «av 1914» ble overlevert Ragna Braadland som innlemmet det i Ør Grendesamling. Korset befinner seg nå på Gamle Prestebakke. Det nye trekorset er rundt

- 858 Hans Åhran (1782-1808). Soldat i litt over ett år. Hans fästmö Kerstin Larsdotter skulle arve «... all den lilla quarlåtenskap som finnas efter mig ...»
- 687 Abraham Dryg (1781-1808). Tjenestetid 11 år. Gift med Annika Jonasdatter, to sønner og fire døtre. Annika døde i 1806 og de morløse barna ble satt til «... att gå på socknen på rotens bekostnad».
- 725 Peter Ström (1781-1808). Tjenestegjorde som soldat i fem år for Bottnaryd rode. Gift med 21 år eldre Elin Larsdotter, ingen barn.

Alle fire soldatene var fra Sjuhärdsbygden, traktene omkring Ulricehamn. Magnus Ehn var født omkring 1779 og tjente syv år som soldat og hadde tre barn. Hans Åhran var født 1782 og hadde vært soldat i drøyt ett år, hadde fästmö og var uten barn. Abraham Dryg var født 1781 og hadde vært soldat i 11 år(!). Han hadde seks barn. Hustruen døde i 1806 og barna ble satt til «at gå på socken på rotens bekostnad». Peter Ström var også født 1781 og hadde tjenestegjort i fem år. Han var gift, men uten barn.

Litteratur:

Olaf Forstrøm (1915); «Fredrikshald i 250 Aar»

Harald Bakke (1915); «Id Herred»

Olav Børke (1981); «Minnesmerker i Halden og på Fredriksten»

Jens Bakke: Wiwar nr.1-2008.

Fredrikshalds Avis 2. mars 1912 (notat av Jens Bakke)

Fredrikshalds Avis nr. 48 august 1912; Mathis Bakke

Svein Norheim; «Svenskegravene på Gjeddellund, Enningdalen»: www.ostfold1814.no

VEDEN SKANSE og LEIREN i ASAK

av Svein Norheim

Veden Skanse. Muligens Tistedalbatteriet til venstre – sett mot Tistedalens dalføre, mot vest.

Veden skanse ligger på Raet NØ for Tistedalen sentrum og mellom Vedenveien og Skoleveien/Nybo. Skansen er utskilt fra Marienlyst gård. I 1901 ble Marienlyst ekspropriert av Forsvarsdepartementet foruten at de kjøpte en del av Veden gård – totalt for 24 000 kroner. Totalt disponertes 2570 mål.

TIDA FØR UNIONSOPPLØSNINGA

1793: Ivar Sætrang forteller i boka «Kirker og kirkegods i Berg» (1915):

s. 431: «løvrigt ses sydøstover fra skansen spor av gamle, nu demolerede gravhaugene. I 1793 var endnu 5 temmelig urørte (Hoff). Formodentlig blev det rumsteret slemt med dem i 1814 af svenskerne, der laa leiret efter hele raet og trengte sten til sine skanser». *

*Disse gravhaugene ble gjenfunnet på 1970-tallet av Kari og Svein Norheim, og noen av disse kan fortsatt ses i terrenget. Svenskene var med andre ord uskyldige i å ha rasert gravhaugene!

1814. I 1814 etablerte de svenske styrken en leir og forskansning i området for nåværende Veden skanse og Leiren (derav navnet).

Frank Kiel Jacobsen skriver i boka «Sævvekællær og spinnejenter. Tistedalen fra villmark til industristed» (1989): «Fienden slo leir ved det såkalte Svenskeholtet på Vedenraet mellom Holterød ** og Leiren».

**egentlig Holtersrød (Asak prestegård).

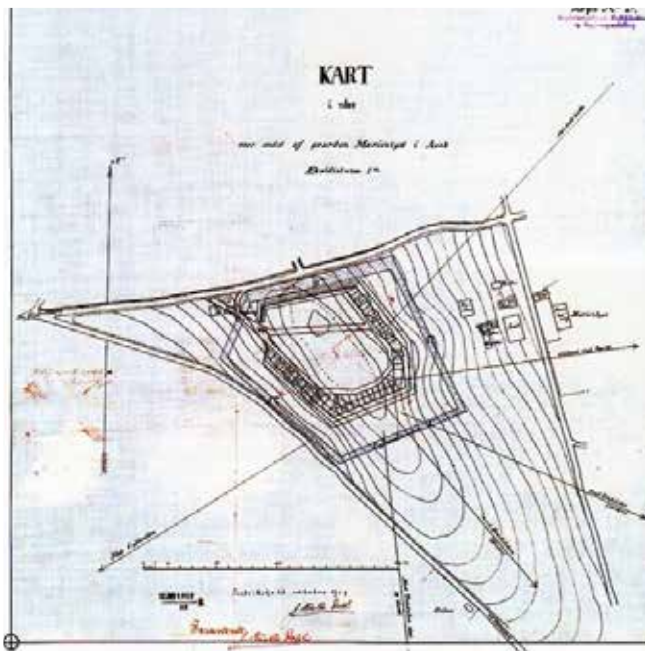
1833: Sætrang forteller videre at det i sin tid var anlagt kolerakirkegård i 1833 på det som ble Veden skanses grunn:

s. 431: «Veden skanse. Ved dets anlæg stødte man paa en del skeletter fra koleragravpladsen, som indrettedes her (paa den vestlige heldning af raet) under farsotten i 1833».

DE FORBEREDENDE ARBEIDENE - UTREDNINGER

1899-1901: CS Widerberg, «Halden, festningen og byen» (1963) (s. 248-249 m.fl.) skriver utførlig om de forberedende arbeidene med etableringen av Veden skanse. Dette var et ledd i en gjennomtenkt plan som tok flere år. Som så mange ganger før var det utenomliggende forhold som styrte disposisjonene. I eldre tider var det hensynet til Danmark som var viktig. Mange av krigshandlingene rundt Halden og Østfold var rene avledningsmanøver for å binde svenske styrker ved den norske grensa slik at trykket mot angripende danske styrker ble mindre.

Mot slutten av århundreskiftet 1900 var det å beskytte Kristiania (Oslo) høyt prioritert. I 1899 ble

Tistedalbatteriet – fjøset til venstre og lagården til høyre. Vi ser mot hjørnet mellom Tistedalsbatteriet og Gyldenløvebatteriet – sett mot vest.

det nedsatt en forsvarskomite for å utrede sikringen av landtilgangen til hovedstaden. Komiteen avga en todelt betenkning i januar og juni 1901. Betenkningens første del var «forslag til strategiske forsvarsfronter til dekning av Kristiania og tilstøtende distrikter og disse fronters fortifikatoriske forsterkninger».

Glomma-linjen var sentral, og for at denne skulle etableres og forsterkes, så komiteen det nødvendig å etablere en fremre (første) forsvarslinje mot øst og sør langs Fredrikshaldsvassdraget (Haldenvassdraget) mellom Singlefjorden og Skulerud i Høland og videre over Dingsrud og Kongsvinger. «Alle kommunikasjoner som fører mot linjen, kan sperres gjennom forsvar av forholdsvis få og skarpt markerte punkter, som må befestes permanent (Fredriksten, Ørje, Dingsrud, Kongsvinger)». Med andre ord - som det alltid har vært!

Det frontale forsvar av den sørlige fronten ble foreslått å få permanente befestninger:

1: Anlegg av et sperrepunkt ved overgangen over Svinesund (Hjelmkollen).

2: En befestet forsvarstilling ved Titedalsvassdraget til sperring av Iddeveien og Allingmoveien (Fredriksten-Veden).

Det var mye diskusjoner mellom ulike «autoriteter». Skulle Fredriksten opprustes? Eller skulle man befeste naturlige høyder som Ertehøyden (Klepperfjellet) og Knardalsåsen?

HVA SOM SKULLE BYGGES

Forsvarsdepartementet konkluderer med følgende:

«Angående valg av forsvarsfront. Departementet er med befestningskomité og generalstab enig i at stillingen bak Titedalsvassdraget mellom Femsjøen og Iddefjorden bør velges som den mot syd frem-skutte forsvarsfront».

«Stillingens permanente anordninger. Når denne forsvarsfront velges, er departementet fullt på det rene med at både den egentlige festning og fortene Gyldenløve og Overberget tas med i forsvaret». ...

Departementet slutter seg til tanken om å søke plass for et batteri til bestrykning av dalsenkningen mellom Eskevikhøyden og Knardalsfjellet og finner også at man allerede i fred bør planlegge et infanteriverk på stillingens venstre fløy.

VEDEN SKANSE

Vinteren 1901-02 ble det som et resultat av utredningene, anlagt et skanseanlegg på Raet nord for Tistedalen. Med andre ord et sperrefort rettet mot Sverige. Veden skanse var en jordskanse med fire fronter. På tre sider ble det etablert artilleristillinger:

Asakbatteriet mot øst

Tistedalbatteriet mot sør

Gyldenløvebatteriet mot vest

Mot nord var det infanteristilling.

Rundt skansen ble det etablert piggrådsperringer. Kanonene var hurtigskytende feltkanoner, antagelig av typen tyskprodusert Erhardt, fra våpenfabrikken Rheinische Metallwaren- und Maschinenfabrik. Modell 1901 var 7,5 cm med moderne hydraulikk og med en skuddtakt av 12 skudd i minuttet. Med en standard 6,5 kg granat var det mulig å nå maks. rekkevidde på 10 km fra kanonen som med en vekt på bare 1 tonn er meget mobilt som hestetrukket affutasje (underlag til kanonrør, faste eller montert på hjul). I alt var det kjøpt inn 132 slike feltkanoner til Norge. I alt var det tegnet inn 29 kanonstillinger. Mellom hver kanon var det anlagt jordvoller for å hindre skader ved sprengning (og muligens for demping av støy fra nabokanonene).

Under unionskrisa i 1905 lå det mobiliseringssoldater ved Leiren rett NØ for Veden skanse i området ved Leiren-Holtersrød. Så langt vet vi ikke mer om disse mobiliseringsstyrkene enn vi kan lese ut av bildene.

1901: Ivar Sætrang skriver følgende:

s.431: «I 1901 ble gaarden expropriert af militæretaten for (kr. 24 000), som her i løbet af vingeren 1901-02 anla «Veden skanse», - et af sperrefortene mod Sverige. Reduceret og paalagt en del heftelser ang. bebyggelse, hugste m.m. afh. Staten i 1903 igjen gaarden (for kr 15 050) til slagter Carl Hauge, Fr.hald, som aaret efter avh. den gtil den nuv. eier, Johan Hoel (fra Vestby)».

KARLSTADFORLIKET – DEMILITARISERT SONE

Som følge av Karlstadforliket som ble underskrevet 23. september 1905, ble det besluttet en demilitarisert sone fra Svinesund til Elverum (unntatt Kongsvinger festning). Fredriksten festning skulle beholdes som historisk minnesmerke, men alt skyts og militært mannskap skulle fjernes i løpet av 1906. Veden skanse og Hjelmkollen fort skulle også demilitariseres og demoleres (ødelegges), og alt skyts fjernes.

BERG BYGDETUN

1935-1937: I 1935 besluttet Berg herredsstyre å etablere et bygdetun! I 1937 ble Veden skanse solgt fra Forsvarsdepartementet til Berg kommune. I Smaalenenes Amtstidende for 1. juli 1937 kan vi lese:

«Berg kjøper Vedenbatteriets grunn i Asak. Herredsstyret vedtok i går formannskapets forslag. Kjøpesummen er 13000,- kroner, hvorav kontant 70000,- kroner».

Området utgjør i dag ca. 17 mål. Den tyske okkupasjonen av Norge 9. april 1940 satte en midlertidig stopper for planene. Det første huset, stuebygningen fra Helgerød i Rokke, kom på plass i 1947 under ledelse av den driftige Olav Torgersen. I 1953 var det lagården fra Fismedal i Torpedalen sin tur. I 1965 ble stabburet fra Juver i Rokke satt opp på tunet. I 1995 ble fjøset fra Fismedal reist, og deretter endelig

smia fra Sæterhaugen i Berg i 2012.

1965: Veden skanse med Berg Bygdetun ble overført til Halden kommune ved kommunesammenslåinga i 1965. I 1976 overførte Halden kommune forvaltningsansvaret for Veden skanse og bygdetunet til Foreningen Haldens Minder (seinere Halden historiske Samlinger).

I dag kan vi fortsatt se skansefasene mot Asak, Tistedalen og Gyldenløve. I nordenden ble det bygget et vannreservoar for Berg kommune i 1935. Omkring 1980 ble denne store betongtanken fjernet og området fylt igjen.

I nordøstre hjørnet av eiendommen, men utenfor selve skansen, lå det en oppsynsmannsbolig. Huset ligger der fortsatt, men er sterkt ombygd.

LEIREN

1723: Ivar Sætrang omtaler LEIREN i «Kirker og kirkegods i Berg» (1915), s. 427-429:

«I 1723 nævnes som pladser under Asak-gaardene «Sættere» (3 td. Havre i utsæd) og Nygaard (2 td.).»

1799: Sætrang antar at Sættere er det samme som nåværende Leiren og at Nygaard tilsvarer Lauradal. Han finner holdepunkt for dette i kirkevergeprotokollen fra 1799 da Sættere nevnes spesifikt, og må således skille seg fra Lauradal og Hejdehytten. Plassene nevnes også i pantergistrene. Her finner Sætrang at Hejdehytten utgjorde 1. lispund og at «Krussætre» (Sættere) utgjorde 3 lispund – tre ganger så mye som Hejdehytten!

«Ved midten av 1700-tallet maa vel altsaa det nuværende Leiren for en stor del være ryddet. En del deraf er siden tilvoxet igjen med skog. Iøvrigt kan dets grænser jo ogsaa ha gaaet annerledes end nu, f.ex. ha omfattet Tyveholtet, som Oberst Hejde i 1788 slog til Hejdehytten».

På slutten 1700-tallet skal så Leiren ha blitt slått inn under Asak øvre igjen.

1814: I 1814 slo de svenske angrepsstyrkene leir og bygde skanse i dette området – her viser vi til en egen artikkel om denne leiren og skanseanlegget: OSCARSBERG.

1839: I 1839 ble Leiren skyldsatt fra Asak østre og for 265 spesidaler «tilskjenket» enken Helvig Magnusdatter som bodde i Oskleven og holdt husmann på Leiren. Deretter gikk Leiren til Halvor Halvorsen, og omkring 1870 videre til dennes svigersønn bryggerieier Møller. I 1894 solgt for 8000 kroner til skjærer Joh:s Johannesen.

1905: Det var da sistnevnte som var eier da de norske mobiliseringsstyrkene, grensevakten, landstormen, sommeren 1905 etablerte seg i militærleir i området ved Veden skanse. Skansen, som lå sørøst for gården Leiren, var bygget i åra 1901-1902. Det var mange mann og hester og mengder av utstyr i leiren. De skulle bl.a. vokte de gamle innfartsveien fra Sverige om Femsjøen og Tistedalens dalføre. Sætrang skriver at offiserene hadde sin offisersmesse i «Leirens hovedbygning» og at hestene skal ha stått under åpen himmel «... og sled ondt udover sommeren og høsten». Hovedbygningen på Leiren var oppført (1870-tallet) av bryggerieier Møller som brukte stedet som sommerbolig.

Men hvor lå egentlig den militære leieren i 1905??

2020: Gården Leiren er i dag i realiteten borte som gårdsbruk. Beliggenheten er vanskelig å finne på kart. Ifølge lokalkjente lå gården i området nord for Skoleveien rett overfor Berg Bygdetun/Veden skanse. Stedet kan kjennes igjen ved det gamle sandtaket. I hovedsak er området lagt ut til villatomter.

HOLTERSØD / ASAK PRESTEGÅRD

Første gang nevnt i 1786 som Kasa og lå under Asak øvre. I 1809 ble plassen solgt til høker Hans Nilsen Holter på Fredrikshald – og fikk dermed navnet «Holtersrød». Holters enke solgte gården i 1855 til «spinderimester Carl Fredrik Feydt som rev de gamle husene. Tunet lå opprinnelig ved låvebygningen på Lauradal. Feydt flyttet tunet til der hvor det ligger i dag. Feydts enke tilskjøtet gården «Oplysningsvæsenets Fond» som embetsgård for den residerende kapellanen i Berg.

EPILOG: Fredag 11. desember 2020 startet jakten på stedet der soldatene lå i leier i 1905. Sammen med Tor Sørbrøden* kjørte vi med utskrift av bilde nr. 08 Veden, leieren: Foto Kylander i hånden inn mot Heiderød og svingte av mot Holtersrød/tidligere Asak prestegård. Her fant vi igjen noen kjente landskapstrekk – stengjerde og rester av en allé. Deretter kjørte vi inn Roseveien og fikk utsikt over området fra sørøst. Bingo – der var militærleiren fra sommeren 1905. Med hovedbygningen på Holtersrød til høyre i bildet og takutstikket som så vidt skimtes, lå leirområdet rett fram for oss. «Case closed» som det så kjekt heter på TV-filmene. Militærleiren anno 1905 lå ikke under gården Leiren, men på Holtersrøds grunn.

*En stor takk til Tor Sørbrøden som spontant kastet seg på prosjektet «militærleiren på Veden». Uten hans sterke bidrag hadde det for meg fortsatt vært en gåte hvor leiren lå.

LITTERATUR. KILDER

Frank Kiel Jacobsen (2005): «Veien mot 1905. Fra Eda skanse til Fredriksten».

Frank Kiel Jacobsen (1989): «Sævvøkællær og spinnejenter. Tistedalen fra villmark til industristed».

Roger Prang (2014): «Oberst Heide og gården Heiderød»

Riksantikvaren (1963): «Halden. Byen og festningen».

Ivar Sætrang (1915): «Kirker og kirkegods i Berg».

Brekke skole som på befaringsstidspunktet var eid av Frelsesarméen i Halden, og var brukt som speiderhus for Frelsesarméen. Foto: Svein Norheim

BREKKE og GANERØD SKANSER

av Svein Norheim

Skansene ved Brekke og Ganerød har nok de færreste sett. På Ganerødsida ligger de rett ved veien i en gammel led ned til Stenselva. Og rett på den andre siden ligger skansen på Brekke relativt godt intakt med en langs-gående voll langs Stenselva i nær 200 meters lengde. Og på høyden ovenfor, der den gamle Brekke skole

ligger (i seinere tid lokale for Frelsesarmeen og nå nylig solgt til private som fritids-bolig), er også en del av skanseanlegget.

Som vi ser under, i de detaljerte beskrivelsene i CO Munthes storverk om «Fredrikshalds historie indtil 1720», har det her vært en gammel ferdselsvei mellom Nössemark og Halden. Med andre ord et sted der man kan forvente at en fiende skal komme med sine tropper. På Brekke – Ganerød var det mulig å passere Stenselva. Munthe beskriver også en bru som nødvendigvis ut i fra de terrengmessige forholdene, må ha gått over der skansene er plassert – altså nedstrøms Brekkefossen.

Munthe beskriver Brekke skanses oppgave som å gi et tidlig varsel om en fiendtlig omgåelse av Femsjøen. I 1716 beskrives Ganerød postering som hovedposten med brystvern og at det skulle oppføres et nytt brystvern under dette, der det skulle oppføres et nytt brystvern ved «Brekkebroen». Dette må vel tolkes som forskansningen på Brekke-sida.

Munthe beskriver antall mann og de offiserer som på de ulike tidspunkt var plassert i området langs vassdraget Brekke - Holene – Skodsberg – Strømsfoss. Den 17. november 1718 var det imidlertid slutt på den norske kontrollen. Den svenske oberst Stenflycht med 600 mann, med følge av Karl XII, avmarsjerte fra Idd for å angripe Brekke og Ganerød skanser. Resultatet var at skansen ved Vedenvadet ble evakuert av de norske forsvarerne. Det samme skjedde på Brekke-Ganerød, og skansene ble besatt av de svenske styrkene.

CO Munthe (1909): «Fredrikshalds historie indtil 1720»:

Hannibalsfeiden 1644-1645:

(s. 23): «2). Fra Nössemark «it ringe Annexe» førte en anden Vei over Grænsen og forbi Bjørkebæk og Holmegil, langs Sydsiden af Aspernsjøen og Stenselven, forbi Ganerød, langs sydsiden af Femsjøen genom Tistedalen til Halden.»

Karl XII's angrep 1716-1718:

(s. 531): [1716]: «Vi har hørt, hvordan Kompaniet [Det frivillige Kompaniet] var ude 21., 25. og 28. Mars. Sandsynligvis var det i Begyndelsen af April ogsaa oppe Fjeldene ved Ganerød og Skodsberg, og ikke mange Dager senere fik de Frivillige Anledning til at deltage i en mindeværdig Affære ved Enningdals Bro.»

Utsikt mot Brekke sluser – mot øst. Foto: Svein Norheim.

(s. 626): [1716]: Ganerød Postering: 55 (senere 66) Mand af Bergenhuiske Regiment under Kaptein Frantz Butler. Her besattes: Hovedposten Ganerød, hvor der fandtes Brystvern. Under dette skulde opføres et nyt Brystvern, hvorhos der skulde udføres et Brystvern ved Brekkebroen. Holenevadet, hvor der udførtes en Forhugning i Tenailleform. Sauebakken, hvor en retlinjet Forskansning ble opført. Besætningen skulde i Tilfælde udfylde ved 250 Bønder fra Rakkestad og Berg Prestegjeld.»

(s. 690): [1716]: «2. Ved Tistedalen og Ganerød samt Skodsberg Posteringer forblev Generalmajor Patroclus Rømeling og disponerede 2 Bataljoner af sit eget gevorbne Regiment, hvorledes 10 Kompanier af Smaalenske Regiment. Kaptein Krafts Skiløberkompani samt en mindre Kommando Dragoner blev fremsendt til Id. Skodsberg Postering besattes med 3 detacherede Kompanier af Rømelings Tropper, hvortil kom 1 Kompani af Bataljonen ved Strømsfossen samt en Del Dragoner til Patuljering.»

(s. 702): [1718]: «Den svenske Oberst [Stenflycht] efterlod derpaa 1 Ritmester med 20 Heste ved Lille Bjørnstad og tog selv Post ved Holene ligeoverfor den norske Post ved Brekke paa Nordsiden af Stenselven. Medens han østenfor Aspernsjøen ved et Parti søgte Forbindelse med Generalløitnant von Albedylls Afdelinger foran Ørje Bro. Denne Forbindelse opnaaedes 13. og 14. November.»

(s. 707): [1718]: «kong Carl havde derimod den 16. [november] anvist Oberst Stenflycht 600 Mand Infanteri, hvormed han den følgende Dag skulde bemæktige sig Forskansningen ved Brekke, ligeoverfor det ved Holene staaende svenske Rytterparti; men nogen overhængende Fare var jo ikke forbunden med den saaledes påtænkte Omgaaelse rundt Femsjøen. Posten ved Brekke havde jo netop som Bestemmelse at give betimeligt Varsel i saa Henseende.»

(s. 709): [1718]: Uden Anelse om, hvad der om Aftenen var forgaaet paa norsk Side, afmarscherede Oberst Stenflycht den 17. om Morgenen fra Id ned de for Angrebet paa Brekkes afdelte 600 Mand, og Kong Carl fulgte selv med. Underveis mødte de imidlertid en Ordonnasrytter fra Rittmesteren ved Lille Bjørnstad, som meldte, at Tistedalen ved Vedenvad Skanser var rømmede af Nordmændene [under ledelse av Generalløytnant Sponeck]. Noget længere frem mødte man ligeledes en Ordonnans fra Holene med Melding, at ogsaa Skanserne ved Brekke var rømmede og nu besatte af Svenskerne.»

«Forsaavidt som Brødmangelen ved Posteringerne ikke bare var et Paaskud, saa beroede den efter Generalløitnant Lützows Mening paa Forsømmelighed fra Sponecks egen Sde. Der fandtes Brød baade i Fredriksstad og Moss, naar man bare sørgede for at faa det frem.

Sikkert er det, at den besluttede Retræt hverken var i Overensstemmelse med Forsvarsplanen eller med den kommanderende Generals vilje. Et andet Spørgsmaal var, om ret mange havde sterk Tiltro til Posteringernes Modstandsdygtighed, naar det kom til Stykket; men at være sig en saadan Mistillid

bekjendt vovede kun de færreste. Blant disse var Kommandanten paa Fredrikssten, Landsberg, som paa Forhaand aabent udtalte, at han ikke ventede, at det vilde gaa annerledes denne Gang end ved tidligere Leiligheder, da Posteringerne uden nævneverdig Kamp var rømmede og Fredrikshald med Fæstning var overladt til sin egen Skjæbne».

Ivar Sætrang (1915): «Kirker og kirkegods i Berg»:

(s. 464): «Skolehuset [Brekke skole] staar paa et gammelt skanseanlæg fra Carl XII's indfald i 1718. Nordmændene laa her for at sikre stillingerne i nordre Tistedalen mod overrumpling ved omgaaelse af Femsjøen (Munthe p. 707). Spor af skansen er endnu synlige. Ogsaa paa Ganerødsiden var et brystværn opført. Og her holdtes hele somren 1717 en postering. Det var den gang bro ved Brække, om over fossen eller Brækkehølen (elven) siges ikke (Munthe p. 626).

Yngvar Nielsen «Reisehaandbog for Norge» (9de udgave)

Av interesse kan være en beskrivelse av området Femsjøen – Aspern skrevet av historikeren Yngvar Nielsen «Reisehaandbog over Norge». Denne utkom første gang i 1879 og kom i 12 opplag fram til 1915. i 1886 kom også en engelsk utgave:

«Forbi de smaa skovbevoksede Bjørnstadøer ind i Stenselven; gjennem Ganerødstrømmen, forbi Ganerød (tilv. gammel Skanse) til Brekke, hvor først 2 Sluser, derpaa gjennem en længere Rende og saa atter 2 Sluser. Vakkert; brat Fjeldvæg tilv., tilh. Stenselven, som her danner 2 Fald, hvert med sin Dam; det ene af disse Fald skal hede Kirkefoss. Ovenfor Fossene den stille Elv, med trangt Løb, "omgivet af Skov. Tilv. en Bakke af Sand med Havskjæl, der nu, efterat den anden er ødelagt ved Kanalarbeidet, er den eneste paa denne Kant; længere oppe i Vasdraget flere saadanne Fjeldsiden tilv. gjennemgaaende mest brat. Saa til Krappeto, hvor 4 Sluser, med vakker Fos tilh., medens Fjeldet tilv. gaar brat op. Her bor Kanal- inspektøren; i Nærheden † Haugelund. Farten fortsættes paa Stenselven, som i Begyndelsen er bred, men siden bliver ganske smal. Paa det Smaleste Sted gaar Veien fra Frederikshald til Rødenes paa Stensbroen over Elven».

https://no.wikisource.org/wiki/Side:Reisehaandbog_over_Norge_9de_Udgave.djvu/64

LITTERATUR:

Co Munthe (1906): «Fredrikshalds historie indtil 1720».

Ivar Sætrang (1915): «Kirker og kirkegods i Berg».

Yngvar Nielsen: «Reisehaandbog for Norge». (9.de udgave)